

Patterns of the Intellectual Activity of Ottoman Jewry in the 16th and 17th Centuries
/ הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה / והשבע-עשרה

Author(s): יוסף הקר and Joseph Hacker

Source: *Tarbiz* / תרביץ, תמוז-אלול תשמ"ד, כרך נג, (תשמ"ד), pp. 569-603

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23596110>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה*

מאת

יוסף הקר

תוך כדי סקירת עלייתם וירידתם של מרכזי התורה בישראל ומעברם מארץ לארץ מימי קדם ועד המאה השבע-עשרה, כותב ר' יוסף מטראני, בנו של המב"ט ורבה הגדול של קהילת איסטנבול:

עד שלא שקעה אורה של תורה בקשטילי"א מפני חמת הגרוש אשר היה בשנת מזר"ה ישראל יקבצנו, זרחה אורה של תורה בארצות המערב ובארץ מצרים ובארץ הצבי ובכל מלכות תוגרמה, על יד חכמי קאשטיליא אשר באו משם והעמידו את התורה בכל הארצות האל. פתחו מאבוסיה והתירו זממה. אשר מימיהם אנו שותים היום ברעב ובצמא. ובגליל היו אומרים בואו ונחזיק טובה למלכי ספרד שגרשו זקנינו ושופטינו ובאו פה והחזירו עטרה ליושנה...¹

גרוש ספרד והגירתם של חכמים מספרד ומפורטוגאל לאימפריה העות'מאנית אמנם הביאו לשינוי יסודי ומהותי בדמותה של התרבות היהודית ברחבי האימפריה. אף שיודעים אנו היום, שגם לפני בואם של יוצאי חצי-האי האיברי פרחו ושגשגה תרבות יהודית בשטחי

* במסגרת זו לא ייחדתי מקום לעיסוק (לימוד, הוראה וכתביה) בהלכה. נושא נכבד ומרכזי זה ראוי לדיון נפרד — ולא נגעתי בו אלא במקום שנתחייב מאופי העניין הנדון. כן נמנעתי מלדון כאן בפעילות של היצירה הספרותית — שירה ופרוזה — שהיא בדרך כלל נחלת חוגים מצומצמים של משכילים במאה השש-עשרה וראשית המאה השבע-עשרה באיזורים אלה. כמובן, לא יידונו כאן מרכזי התרבות והיצירה בארץ-ישראל באותה תקופה. כיוון שמהלכי ההתפתחות בארץ-ישראל שונים לא אחת באורח מהותי ממהלכי ההתפתחות במרכזי האימפריה (כגון: איסטנבול, שאלוניקי, אדריאנופול ושאר מקומות), לא הובאו תאורים וכיורורים על צפת וירושלים רק במקום שנתבקשו לצורך השוואה.

מאמר זה יסודו בהרצאה בכינוס על המחשבה היהודית במאה השבע-עשרה, שנערך באוניברסיטת הרברד בניסן תשמ"ב. תודתי נתונה גם כאן לפרופ' י' טברסקי, יום הכינוס, על עידודו.

¹ ר' יוסף ב"ר משה מטראני, צפנת פענח, ונציה הת"ח, הקדמת המחבר.

ביזנטיון והאימפריה העות'מאנית המתרחבת,² הנה אין לדמות את הנעשה במאה החמש-עשרה למתהווה לאחר בוא הגולים שגורשו מספרד.

בירורה ותאורה של התפנית, אשר חלה בפעולתם החינוכית והרוחנית של יהודי האימפריה העות'מאנית, עשויים לתת בידינו גם תשובה לשאלה מכרעת להבנת תולדות-ישראל של אותה תקופה: מדוע וכיצד עלה בידי מגורשי ספרד ופורטוגאל ליהפך לגורם מכריע בעיצוב החברה היהודית ותרבותה בארצות האסלאם בכלל ובאימפריה העות'מאנית בפרט. עד כה מקובל היה על ההיסטוריונים ועל חוקרי תרבות ישראל, שיוצאי ספרד באו אל ארצות ומקומות מנוצרים וריקים מתורה והשכלה. אולם, כאמור, דבר זה רחוק הוא מן האמת בכל הנוגע לאימפריה העות'מאנית — ובפרט למרכז שבאיסטנבול; מה היו אפוא הגורמים והסיבות, שייחדו הגירה זו מבחינה תרבותית? כיצד יכול היה אדם כר' יוסף מטרנני למתוח קו ישר מקשטיליה לתוגרמה, קו שבזכותו הפכה קללת הגרוש לברכה בעיניהם של בני צפת. כמדומה, שכמה וכמה גורמים יש לדבר, ועליהם אייחד את דברי להלן.

[א] שכבת משכילים רחבה ותסיסה רוחנית

אם קודם לגירוש ישבו חכמים באימפריה, ובעיקר באיסטנבול, ויצרו בה יצירות והרכיצו תורה ברכים, הנה מספרם לא היה רב. גם אוכלוסית היהודים לגווניהם לא היתה מרוכה. שרשרת הגזירות והגרושים שניחתה על ראשי היהודים בחצי-האי האיברי, בצרפת, באשכנז ובאיטליה במהלך המאות החמש-עשרה והשש-עשרה הביאה לכך, שבתוך כלל הבאים לאימפריה היו גם חכמים רבים בתורה ובמדע. כך, למשל, נתרכזו בתוך קהילה אחת עשרות רבות של חכמים ידועים בתחומי ההלכה, המחשבה, המדע והרפואה.³ לפני פזורים היו אישים אלה על-פני קהילות רבות במקום מוצאם או במקום מושבם הקודם, אולם הגירושים קיבצום למקום אחד — בין לאיסטנבול, שאלוניקי, או אדריאנופול, בין לדמשק, קאהיר, צפת, או ירושלים.

יתר על כן, מספרם הגדול של החכמים שבאו והתלמידים שהעמידו הוא רק פן אחד של העושר הכמותי. פן חשוב ממנו הוא בואה והיווצרותה של שכבת משכילים רחבה בקהילות האימפריה.

² הנני מכין מחקר מיוחד על נושא זה, וכבר עתה יש בידי כתבים מרובים של עשרות יוצרים רומאניוטים מן המאה החמש-עשרה בכל תחומי התרבות והיצירה: בהגות (דרשות ופירושים) פילוסופית וקבלית, במדע (אסטרונומיה, לוח, מתמטיקה ועוד), בהלכה ובשירה.

³ ראה למשל תאורו של ר' שם טוב עתיה, פירוש תהלים, ונציה ש"ט, בהקדמה. והשווה לרשימות דוד קונפורטי, קורא הדורות (מהד' ד' קאסל), ברלין תר"ה; יוסף סמברי, אצל א' נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 150–162. ואפשר להוסיף כהנה וכהנה מן המקורות שנתבררו לנו מאז. על תהליכי ההגירה של חכמים אלה לעיר כמו שאלוניקי ראה: י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה', ספונות ס"ח, ב (יז) (תשמ"ג), עמ' 25–28, 35–38.

בסוף המאה החמש-עשרה מתלונן עדיין ר' אליהו מזרחי על הזלזול ועל חוסר ההקשבה בהם מתקבלים דברי החכמים באיסטנבול: הציבור שקוע בחיי היום יום ובעיסוקיו הכלכליים גם בשבתו בבית-הכנסת; לדעתו, יש בזמנו 'מיאוס התורה ולומדיה', 'וחשבו הפתאים והסכלים אשר לא ראו אור התורה כימיהם שחסרונם ופתיותם היא שלמות, ושלמות זולתם היא פתיות'.

אמנם עתה בזמנינו זה בעונותינו הרבים שהתחילו ההדיוטי' ועמי הארצות להקל ולבזות החכמי' הנמצאי' בדור... וגדלה שנאה ששונאי' עמי הארץ לת"ח משנאה ששונאי' אומות העולם לישראל... לפיכך הוצרכו לפרוש עצמן מלדרוש ד"ת [דברי תורה] ברכים ואעפ"י שאין כרם בלתי קוצים ומסתמא הא בל דור ודור ג"כ עמי הארצות הרבה שהיו שונאי' אותם מ"מ [מכל מקום] לא היו רשאי' לבזות אותם בפרסיא לעין כל כמו שעושי' היום מפני שבאותם הזמנים היתה יראת ה' נטועה בלבם אעפ"י שלא היו בעלי תורה... אבל האידנא דנתן רשות להדיוטות לחרף ולגדף אותם בפרסיא מפני שכבר נסתלקה יראת ה' מהם... הפך הדורות הראשונים שהיו החכמים מכובדים וחביבים בעיניהם...

תגובתם של החכמים (הרומאניוטים — ככל הנראה) לכך, 'שהיום כמה שנים למפרע כבר התחילו להיות נקלים בעיני העם', היתה בלתי שגרתית לגמרי. הם הכריזו על שכיתת חכמים — הראשונה הידועה לנו בהיסטוריה היהודית. כל חכמי העיר הפסיקו ללמד תורה ברכים.

הסכימו כלם ואמ': לא נזכרנו ולא נדבר עוד בשמו, ופירשו עצמם מלדבר עוד בדברי תורה ברכים ומלדרוש במשפטי המועדים והלכותיהם המחוייבים בהם, וכ"ש נוכל-שכן] משאר דיני התורה והלכותיה, ואין צריך לומר מהתוכחות והגדרים...⁴

לפי תאורו של ר' אליהו מזרחי הם עמדו בכך תקופה ארוכה. מבלי שניכנס כאן לכירור יסודי של הדברים המתוארים, הנה ברור הוא, שחכמי איסטנבול נתקלו בקהל שאוזנו לא היתה כרויה להטפתם. ר' אליהו מזרחי חושש, 'כי כלם נטו אחרי הבצע', ועל-כן עשויה תורה ש'תתבטל בזמנינו בטול שאינו מחמת עוני ולא מחמת גלות בר מינן, אלא אדרבה מחמת רוב עושר ורוב שלוה'. הקהל שוב אינו צמא לדעת, ולא מפני שאין דעתו מיושבת עליו מחמת צרות וטרדות, אלא לפי שאין לו אינטרס

⁴ כל הציטוטים לקוחים מדרשת הרא"מ שבכ"י קולומביה X893 D442, דף א6-א9. דרשה זו נדפסת על-ידי במקום אחר, ושם מצוי גם כירור הרקע למאורעות המתוארים בה וההשקפות הנידונות בה. לפי שעה ראה: י. הקר, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות ה"ו והט"ו, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים תשל"ט, נספח ז, ופרק ב בגוף העבודה.

אינטלקטואלי (ועל-כל פנים לא אינטרס אינטלקטואלי זהה לזה של מוריו). אנשים אלה טרודים בפרנסתם ובאים לבית-הכנסת להתפלל, אך אין הם מוכנים להתרכז בלימוד ובהטפת רבניהם אף לא במסגרת בית-הכנסת.

והנה תמונה זו של קהל יהודי באיסטנבול ובמקומות אחרים, תמונה שאיננה בלתי מוכרת לנו גם מתקופות אחרות ומקומות אחרים בתולדות-ישראל, משתנה תכלית השינוי במהלך המאה השש-עשרה. נעלמת התופעה של קהל אדיש או עוין ומתנכר לנושא ולחכמים, ועולה תמונה של קהל שומעים גדול, תוסס ועירני, המגיב על הדברים הנאמרים תוך כדי אמירתם. וכך מספר ר' אברהם ן' מיגאש:

... ראיתי שלמים וכן רבים יעלו לתבה לדרוש, והם ב'מגור מסביב', שירא לאמר פירוש על פסוק אחד, פן יקום מן דהו ויאמר: זה הפירוש פלוני אמרו בספרו ומשם נקט. ויתכן שאותו החכם לא ראהו מימיו ולא שמע בו. ולדאגת דבר זה שמעתי וראתי (!) דרשנים הרבה מבקשים דברי הבל חדשים לבקרי"ם ובודים מלכם שקרים ופונים בתורה פנים זועפים הזיות ומהתלים לאלפים ולמאות תועבת ה' צבאות...⁵

אף שר' אברהם ן' מיגאש מונה מידה של קנטרנות בקהילת איסטנבול, הנה לפנינו תאורה של מגמה התובעת חידושים בכל מחיר, ואפילו חידוש של הבל הוא. אין יוצא החכם ידי חובתו אלא אם הופיע בציבור כאיש מקורי — זו תביעת הציבור. ויש בו בציבור זה אנשים משכילים, שבכוחם להטיח לו לדרשן בפניו: פירושים שפירשת, רעיונות שהעלית — שאולים הם עמך, ואם אין אתה הוגה מקורי, ראוי הוא שלא תיטול איצטלה של חכם ואל לך לדרוש ברבים. צא וראה עד כמה פשטה מגמה זו בקרב אוכלוסי הקהילות הגדולות של האימפריה העות'מאנית ועד כמה היא מעידה על החכמים ועל שומעי לקחם, עד שכמעט כל מחבר בן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה באימפריה מעיד עליה. אין תימה אפוא, שמחברי חיבורים ודורשי דרשות ופרשנים של ספרים וחיבורים מרבים להתנצל ולהתווכח עם קהל שומעיהם וקוראיהם. וזה לשון אחד מהם, שישב בשאלוניקי, בפירושו למסכת אבות:

ועם הכירי מיעוט ערכי ושפל מצבי כבוז ניבי וגודל ערך חן וכבוד המפרשים אשר קדמוני בזאת המלאכה ראשונים ואחרונים, נפשי יודעת מאד הקנאה והתאוה המצויה הויה בקצת בני הזמן הרע הזה, לא יתנום שבח איזה טוב אם נמצ' בכתפות אפודת אגודת חמדת ביאורי זה, רק לבקש תואנות בטענות שונות שדופות חצופות, בחרפות וגדופים. זה יאמר: מה לך פה כי עלית אחר כל אלה השלמים וכן רבים

⁵ מתוך הקדמת ר' אברהם ן' מיגאש לספרו 'כבוד אלהים', קושטא שמ"ו (=מהד' צילום: ירושלים תשל"ז), דף יז, א.

גאונים ורבנים אשר חברו מחברת עטרת תפארת פרישת דרישת המסכתא הזאת. וזה ישוד יחשוד ויאמר: אין זה רק לקחת חן וכבוד הראשונים... בהעתיק שמץ דבר נמצא בהם ולהלבישו מחלצות חדשו' מתנכרות, להראות ולעשות לך שם על פני חוץ. ורעה עוד מזאת, עוצם תשוקת ההמוניים להסתיר הכתיר הדבר אשר מצאוהו חדש הוא גם ישר יכשר בעיני פני אלקים ואדם; ואשר חשבוהו נוטה מגבולי מהללי דברי פי חכם חן וכבוד האומר, יפרסמוהו ויקהילו עליו קהלות בקולות וקולי קולות.⁶

נמצא, שאם בדורות שעברו, בסוף המאה ה"ו-ראשית ה"ז, האשימו חכמים את הקהל בזלזול ובהתעלמות, בפגיעה בכבודם שנבעה מחוסר התייחסות והקשבה מזה ומעלבון והמעטת ערכם מזה – הנה במחצית השנייה של המאה השש-עשרה נתהפך הגלגל, והחכמים יכולים להאשים את הציבור במעורבות יתר המהלכת אימים על החכמים. אין פלא בדבר, שמצב זה הביא לכך, שרבים מן החכמים מתלוננים על האווירה בה הם נאלצים ליצור. את הקורא בן זמננו תעניין מן הסתם העובדה, שפירסומו של ספר היה מאורע ציבורי, גם אם נתלו לו צלילים צורמים בדמות נסיון להכשיל את המחבר ואת ספרו על-ידי פירסום נרחב לטעויותיו, תוך כדי הקהלת 'קהלות בקולות וקולי קולות'.

מחבר אחר, שדרש דרשותיו באיסטנבול והדפיס את חלקם בעשור האחרון של המאה השש-עשרה, מספר: "ורחבה ונסכה החכמה והמדע בקרב חוצות, ותרבה הדעת בתוך רחובות... מבין עם תלמיד... ואל העם יאמר ראו נא כי אורי עיני..." ובאווירה זו גם הוא מביא טענות אפשריות שיועלו כנגדו על-ידי טוענים אפשריים, וזו טענתם ההיפותטית:

... מי שמך... מי גבר מתנשא... מי זה בא... לפרוש להם... למען ילמדו ונמצא למד. מי אתה כי קראת מקראי קדש שלש דלתות וארבעה ונשאך לבך לאמר שקמתי אם למקרא, מי לא ידע לא למד... כלך מדברותיך מבינתך חדל, אם בעל נפש אתה – פרוש... יסור יסרני עוד למען אחדל מעושק זרים וידבר אלי כפה חלק והדברי ערבים ורצויים, לאמר... בא בחדריך אל תשמע קולך כקול שדי קול גדול, פן יחסך שומע ומוציא דבה, כי בתר גנבי מגנבי דברי זולתם נכסוף נכספת, ואחרי הבעלים לא הלכת, בינות בספרים אשר כתבו ראשונים חוקקי ישראל, ואזניך תשמענה דברים אחדים מפי סופרים ודברת בם, ותאמר כי פיך המדבר... שמם מחית מספרם אשר כתבו, רק יקרא שמך. אני ענית, חלילה לי... כי האמת עד לעצמו... אמנם לא ימלט מהמצא בתוכם איזה דבר טוב עמד טעמו בו, ורואיו יאמרו רע לי כי גנוב הוא אתי, הנה נפשי זכור תזכור את ה' אלהיה ובשמו תשבוע אם עשיתי זאת... אם בא בפי וגם

⁶ מתוך הקדמת ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי לחיבורו 'לב אבות', שאלוניקי שכ"ה.

במכתב דבר גדול או קטן ידעתי בו דאיתמר מפוס גברא אחרינא, מאשר אתנו ואשר היו מלפנים, ואם יפול באחת איזה דבר... ובצדו ארשום בכתב אמת את שם אשר קדמני בו...⁷

התסיסה האינטלקטואלית והידע הנביטו אפוא גם תופעות שליליות, אשר תיתכנה רק אם בחברה קיימת שכבה רחבה של יודעי ספר, המכירים את הפרשנות הרווחת של הספרים הנידונים או של הנושאים המתוארים והנחקרים. חכמים והוגי דעות, לא די בכך שנרתעו מלעלות לבימה לדרוש מבלי שיוכלו לחדש חידושים מסברתם, אלא אף חששו לכתוב פירושיהם ועיוניהם מפחד פן יואשמו בפלגיאט. התוצאה היתה מפתיעה. בעוד שעל רבים מחכמי ישראל בימי הביניים מקובל היה, שתרכותה של האומה והגותה הם נכסי הכלל ואין מדגישים את היוצר היחיד ואת הישגו, וממילא רבים מהם אף יצרו באופן אנונימי, הנה בדורות אלה מודגשת ביותר בעלותו של היוצר על יצירתו — בעבר ובהווה.

תאורו של ר' אברהם ן' מיגאש כלל וכלל אינו מוגזם. מתפתחת נטייה מופרזת לגילוי מקוריות, עד כדי כך, שכמעט אין חיבור פרשני או דרשני מן השליש השני והשלישי של המאה השש-עשרה, המסתפק במתן הסבר או ביאור אחד לעניין אחד או לפסקה אחת. מורים שלימדו דעת את הבריות, הוגי דעות שחיברו ספרים ודרשנים שדרשו דרשות, אחד היה נוהגם — להרבות בכתובת פירושים הרבה ו'דרכים' לכל נושא או עניין אותו פרשו לפני המעיין. וכך משהועלתה סוגיה לדיון — הוצגו כמה דרכים ושיטות לפתרונה. הפשט — הפירוש הפשוט והבסיסי המבוסס על היסוד הפילולוגי — כמעט חלף עבר לו מן העולם. וכל כך למה? בראש וראשונה, כדי שאם יתברר חלילה, שפירוש או מהלך פלוני כבר נאמרו על-ידי חכם אלמוני, עדיין ייוותרו בספר מלוא החופניים באורים, שאפשר לזקפם לזכות המחבר, ולא ייאמר עליו, שהוא שם בכליו מתורת קודמיו.⁸

ר' שלמה לבית הלוי מספר, שבין מהדורה ראשונה למהדורה שנייה של ספרו נדפסו פירושי ר' יוסף יעבץ ור' משה אלמושינו לאבות, ובעקבות כך:

... כמה פעמים עמדתי ועיינתי פירוש א' במשנה ואחר אשר מצאתיהו בא' מאלה הספרים — השמטתיהו מכאן... ויען ידעתי גם אני, לא ימלט מהיות נמצאים ונראים דברים רבי' בביאורי נרמזי' ונחזים בספרי אחרים היקרים המסולאים בפז, כי לא לאדם דרכו להמלט משבכת השכל המשתתף בכלנו, ובפרט במה שהרבו דברים

⁷ מתוך הקדמת ר' מנחם אגוזי לחיבורו 'גל של אגוזים', בילודיר חש"ד. והשווה ר' יצחק עונקנייירה, איומה כנדגלות, קושטא של"ז, דף כא, ב: '...ויתרחק מהאנשים הלומדים לקנטר את בני דורם ולנצח לכל באי שער עירם, לחרפם ולגרפם בדברים זרים, לאמר לאשורים צאו מפתיחתם בינו בוערים. ויתרחק מן הלומדים שלא לשם שמם רק להודיע כי בכל חכמה יש לו על בני גילו כפלים מלא חפנים. ויתרחק מן הלומדים לחדד שכלם בחשבכם כי זה להם התכלית ואין שכל כפעלם...'

⁸ וראה גם להלן הע' 36.

וספרים אין קץ; לזאת, טרחתי, נטרדתי ונחרדתי לבקש פירוש⁹ הרבה או לפחות שלש בכל משנה כדי שעל כל פנים ימצאו המעיינים הנאמנים חדוש בכל משנה ותכל תלונתם מעלי...⁹

נמצא אפוא, שבואם של חכמים ומשכילים רבים בקהל הגולים שינה את פני הקהילות. בקהילה כמו שאלוניקי למשל נתכנסו ובאו כמה וכמה ראשי ישיבות מספרד כדוגמת: ר' יוסף פאסי, ר' שמואל פראנקו, ר' יעקב אבן חביב ודומיהם.¹⁰ בצידם באו חכמים רבים, מהם מפורסמים יותר ומהם פחות. מטבע הדברים לא יכלו כל אלה למצוא את תיקונם כחכמים מרביצי תורה בקהלי שאלוניקי, גם אם הפיצול הקהילתי היה גדול והוא נתרחב והלך ככל שנקפו הימים. חלקם עזבו את המרכזים הגדולים והפכו לחכמים נושאי מישרות בקהילות קטנות ופריפריות יותר, אם בבלקאן ואם באנטוליה; אחרים עלו לארץ-ישראל או נשתקעו בקהלי עירם כבעלי-בתים, והיו שנתחברו לאחת מישיבות ה"מעיינים", שפרחו ועלו בשאלוניקי ובאיסטנבול.¹¹

אותם שלא מצאו את תיקונם לא נחה ולא שקטה רוחם, והם העמידו אתגר בפני מרכיב-התורה של קהלם. היו מהם אף שהרחיקו לכת ופעלו נמרצות להדיח חכמים ממישרתם במגמה לרשת את מקומם. בספרות השאלות-ותשובות של התקופה מוצאים אנו עדויות רבות לתופעות אלה – תופעות שגרמו לא אחת לפילוגים בקהלים. אחד המקרים הקיצוניים יותר בשאלוניקי הוא מקרהו של אותו חכם, אשר ניסה כוחו שבע פעמים להדיח חכמים מקהלים שונים, אולם כל שהעלה בחכתו היו מדינים וסכסוכים. הקהלים, אשר נפגעו ממעשיו ואשר סלדו משיטותיו, קמו כנגדו וכנגד שכמותו, ולעתים אף נסתייעו לשם כך בשלטונות.¹²

לא תהא זו אפוא סברה רחוקה אם נניח, שחלק מן הביקורת ומן הקנטרנות כנגד חכמים

⁹ שלמה לבית הלוי (לעיל, הערה 6), שם. והשווה למשל התנצלותו של ר' יצחק בן אריו, תנחומות אל, שאלוניקי של"ח, הקדמה: "... ולא אביא דברי זולתי כלל בעניין פירוש הפסוקים והמאמרים כי לכל אחד יעויין בספרו, שאין רצוני להרבות כמות הספר בדברי זולתי, רק אף פעמים מועט" ... ואם המצא תמצא בספרי זה דבר שקדמני אחר בו, לא יחשב לי לגנבה כי בחי העולם שלא ראיתי ולא שמעתי מעולם, ואם לפעמים מועטים יראה שדברי הם דברי המפרשים כשתעיין בהם עיין דק תמצאם חלוקים מאד..."

¹⁰ רשימה של חלק מן הבאים לשאלוניקי ראה גם אצל ר' חיים עובדיה די כושאל, באר מים חיים, שאלוניקי ש"ו, בסוף הספר והשווה שו"ת ר' אליהו מזרחי, קושטא ש"כ, סימן ב.

¹¹ אנו יודעים לפי שעה אך מעט על הישיבות שקמו במרכזים האלה סמוך לבוא המגורשים. לעומת-זאת, ידוע הרבה יותר על הישיבות שפרחו מאמצע המאה השש-עשרה ואילך. וראה למשל מה שכתב לאחרונה ח' בנטוב, "שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה", ספונות יג (תשל"ח), עמ' 1-2. קב. תיאורה של ישיבה קדומה יותר בצפת ראה אצל ח' דימיטובסקי, 'בית מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת', ספונות 2 (תשכ"ג), עמ' מג-קב.

¹² דוד אברהם פיפאנו, שלשלת רבני שלוניק ורבני סופיא, סופיה תרפ"ה, עמ' 1-2, והשווה לו שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימנים עו-עז, קנו, ועוד הרבה.

באימפריה העות'מאנית היא תולדתה של תופעת ריבוי החכמים המהגרים. אולם, כיוון שרוב רובה של העדות על תופעה זו היא ממחצית המאה השש-עשרה ואילך, יש לבקש, כנראה, את ההסבר בעיקר בריבויים של חכמים ומשכילים שצמחו ונתפתחו בערי האימפריה גופה, ולא כיבוא מחוצה לה. מן העדויות והתאורים שהובאו לעיל ברור, שלפנינו שכבה רחבה של משכילים יודעי ספר ובעלי מעורבות רבה בנעשה, אשר כפי הנראה נתחנכו וצמחו על ברכי החכמים וראשי הישיבה הגולים.

נמצא, שאין לדמות את הנעשה בתחומי התרבות היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השש-עשרה עם מה שנתרחש במאה החמש-עשרה, שכן במאה השש-עשרה יש תסיסה רוחנית וערנות של הציבור לדברים שברוח. ממדיה של תסיסה זו הביאו אמנם לתופעות שליליות מבחינה תרבותית, בעיקר מן הצד הצורני והמתודי, אולם לצידן היה שכרה של ערנות זו רב.

כיצד נוצרה ונתהוותה מציאות זו של קיום שכבת משכילים רחבה בצד שכבת חכמים מעמיקה-מכאן, והתססתו הרוחנית של הציבור-מכאן?

(1) הדפוס העברי והשפעתו. אחת הסיבות המרכזיות להפצת הידע בחוגים רחבים בחברה היהודית במפנה המאות החמש-עשרה והשש-עשרה היא המצאת הדפוס ופעילותו ההולכת והגוברת של הדפוס העברי בראשית המאה השש-עשרה. גם באימפריה העות'מאנית, ובפרט באיסטנבול ובשאלוניקי, מתקיימת פעילות ערה של הדפסה, וזו מפיצה את הספר העברי בחוגים רחבים הרבה יותר משהיה מקובל קודם לכן.¹³ ספרים רבים, מאלה שנדפסו באיסטנבול ובשאלוניקי בראשית המאה השש-עשרה ובאמצעיתה, הופצו בקרב הציבור קונטרסים קונטרסים תוך כדי הדפסתם, והגיעו לידי הקהל עוד בטרם נתייבשה מעליהם הדי. המחברים קיבלו את תגובות הציבור תוך כדי מלאכת היצירה עצמה ובעקבות תגובות אלו אף ערכו שינויים במתכונת חיבוריהם, הוסיפו מקורות ותיקנו טעויות.¹⁴ כך הפך הציבור לשותף פעיל בתהליך היצירה.

¹³ ראה להלן מבחר חיבורים על הדפוס העברי באימפריה העות'מאנית: (א) איסטנבול: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז; י' הקר, 'דפוס קושטא במאה השש עשרה', ארשת ה (תשל"ב), עמ' 457-493; נ' בן מנחם, 'הדפוס העברי בקושטא מאת אברהם יערי' (ביקורת), *Studies in Bibliography and Booklore* X no. 3-4 (1973/4), pp. 120-109; A. Freimann, *ZFHB* IX (1905), pp. 22, 151; XI (1907), pp. 52-53; A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes etc.* (ed. M. Schmelzer), New York 1977, pp. 367, 376-379, 404, 406-407. (ב) שאלוניקי: א' אלמאליח, 'לתולדות היהודים בסלוניקי', הוצאה מיוחדת מ'התור', שנה ד (תרפ"ד); י' ריבקינד, 'ספרי סלוניקי', קרית ספר א (תרפ"ה), עמ' 294-302; ג (תרפ"ז), עמ' 171-173; ו (תר"ץ), עמ' 383-385; א' יערי, 'עוד דפוס שאלוניקי', קרית ספר ז (תר"ץ), עמ' 290-309; י' מהלמן, 'פרקים בתולדות הדפוס בשאלוניקי', בתוך: גנוזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-102. (ג) אומיר: א' יערי, 'הדפוס העברי באומיר', ארשת א (תשי"ט), עמ' 97-222. (ד) צפת: א' יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, ירושלים תרצ"ז, עמ' 9-28. (ה) אדריאנופול: י' מהלמן, 'בית הדפוס באדריאנופול במאה הט"ז', עלי ספר ו-ז (תשל"ט), עמ' 102-106.

¹⁴ כך הוא הדבר בכמה מגדולי החיבורים שנדפסו בשאלוניקי ובאיסטנבול בראשית המאה השש-עשרה, ויש בדעתי לייחד לכך מחקר נפרד. לפי שעה ראה: ש' אסף, 'לתולדות הדפוס העברי בקושטא', עלים א, ג

לעתים, פעילות נמרצת זו של הפצה עלולה להעיק על ציבור הקונים הפוטנציאלי, שכן גם אם אינו מעוניין ברכישת הספרים, הוא נאלץ לרכוש אותם מפני הלחץ החברתי. כך עולה מן הפולמוס שהתנהל על דרך הפצה זו בבתי הכנסת בשבת, עקב דברי קיטרוג שיצאו על ר' שמואל הלוי חכים, מגדולי חכמי האימפריה, שהפיץ ספרים שהדפיס בדרך זו. ר' יצחק נ' לב מתרעם עליו וכותב: '... שמרבים בשכר הספרים בעבור המתון שפורעים מעט מעט. והמון העם מאי קא עבדי בתשובות הריב"ש ומאי אהני להו, אינו אלא חסרון כיס... ומפני הכושת קונין אותם בעל כרחם... ואחר כך מוכרים אותם בחצי דמיהם, ואין זה עונג שבת אלא צערא דשבת...'¹⁵

'בעלי תריסין ובעלי כיסין' שקנו ספרים אלה, גם אם לא היו מעוניינים בהם,¹⁶ חששו להכריז זאת בגלוי. לפנינו חברה, שבה גם עשירים, שראשם אינו נתון ללימוד ולפסיקה מתוך שאלות-תשובות, רוכשים ספרים ובלבד שלא ייראו כורים או אדישים לנושאים שברוח. מעמדם מחייבם. חברה זו שונה באורח מהותי מזו שעליה הביע ר' אליהו מזרחי את תלונתו. אולם עיקר השפעת הדפוס לא מצטמצמת, כמובן, בעניינים אלה. עצם תפוצתם הרחבה של אוצרות התרבות היהודית, שנדפסו באימפריה העות'מאנית או מחוצה לה בעיקר בונציה, בקרב שכבות רחבות הנחשפות להשפעת הדפוס ואשר יש להן עניין בספרים ובתוכנם, היא שגורמת להפצת הידע ולגידול בשורות המשכילים.¹⁷

(2) ריכוז הכתבים והספריות 'הציבוריות'. בד בבד עם פעולת ההדפסה, בה מתחילים מגורשי ספרד מיד לאחר הגיעם לאימפריה העות'מאנית,¹⁸ פעולה שדוגמתה תיעשה על-ידי העות'מאנים לראשונה במאה השמונה-עשרה,¹⁹ פועלים רבים מהם בריכוז אוספים גדולים של כתבי-יד וספרים בספריותיהם, ויש מהם הפותחים ספריות אלה בפני הרבים. בין חכמים-עשירים אלה, ששקדו לרכוש ספרים וכתבי-יד והושיבו מעתיקים להעתיק חיבורים מחיבורים שונים, בולטת משפחת בנכנשת בשאלוניקי, עליה מספר ר' יעקב נ' חביב:

(תרצ"ד), עמ' 73–75 (בקיזור נדפס גם בספרו: מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 255–256). ולאחר פולמוס שנדון אצל אסף ראה עתה גם: שו"ת הרדב"ז מכתבי-יד, בני ברק תשל"ה, או"ח, סימן מב, דף כז, א.
¹⁵ ראה אצל אסף, שם.

¹⁶ המדובר שם בשו"ת הריב"ש, קושטא ש"ז, ובספרים נוספים.

¹⁷ על השפעת הדפוס ועל המהפכה שגרם כתודעת בני אותם דורות ובהשכלתם ראה למשל: E.L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge 1980; L. Febvre–H.J. Martin, *The Coming of the Book*, London 1976; R. Hirsch, *Printing, Selling and Reading, 1450-1550*, Wiesbaden 1974.

¹⁸ וכבר הוכיחו, שהספר הראשון נדפס עלידם כשנה מכואם לאיסטנבול. ראה: A.K. Offenber, 'The First Printed Book Produced at Constantinople', *Studia Rosenthaliana* III no.1 (1969), pp. 96-112.

¹⁹ ראה לאחרונה אצל: R. Clogg, 'An Attempt to Revive Turkish Printing in Istanbul in 1779', in *International Journal for Middle Eastern Studies* 10 (1979), pp. 67-70. שם, הערה 1, הספרות על נסיונות ההדפסה בטורקית באיסטנבול משנת 1729 ואילך.

... ולהחזיק טובה לבעליה הנני בא להגיד בפתיחתי זאת, כי זה לי ימים רבים חשבתי לעשו' מלאכה זאת, ואחר עד עתה. לפי שלא היו בידי ספרי כל שיתא סדרי משנה ותלמוד עם כל הפרושים, והיה קרוב לנמנע אצלי לקבץ כל אותם הספרים לולי הש"י שהיה לי ויביאני אל המקום הזה שאלוניקי ומצאתי רבוי הספרים האלה בבאי אל בית החכם השלם ונעלה דון יהודה בן השר הנשא החסיד דון אברהם בן באן בנשת ז"ל אשר בחצרי המלכים ובטירותם נתגדל. והגדיל לעשות בבית המלך מלכו של עולם, והיו באוכלי שלחנו ימים רבי' סופרים מובהקים כותבים בכתיבה נאה כל ספרי משנה ותלמוד פעמי' רבות... אמנם ספרי חדושי הרשב"א והריטב"א והר"ן וכיוצא בהם מצאתים בבית הנעלה נכון וחכם דון בן באן בנשת קרובו, תופש אומנות אבותיו, ויהי ביתו בית מלא ספרים, בית ועד לחכמים ולתלמידים לקרות ולשנות ולעיין בהם. וכל היום מוציא הוצאות רבות בכתיבתם ובתקון והגהה הגונה, ושניהם כאחד טובים להשאיל לי כל ספר שהייתי צריך...²⁰

כדוגמת יהודה בנבנשת, שמואל בנבנשת ובנו מאיר עשו גם אחרים, ובשאלוניקי, למשל, ידועים כמה וכמה 'בתים' מסוג זה המטפחים את הספר והמאספים אל ביתם את אוצרות הרוח של עם ישראל ותרבותו. כך היא משפחת בית-הלוי, שמידע רב על ספרייתה מצוי בידינו; כך היא משפחת אלטון, שהקימה מדרש מיוחד ללימוד, העמידה בו ספרים ואדם האחראי עליהם, ופתחה אותו לרשות הציבור; וכך גם אחרים.

הרתמותן של משפחות עשירים למשימה זו של כינוס, העתקה וריכוז והעמדת הכתבים לעיונם של לומדים — חכמים ותלמידים, תרמה ללא ספק רבות להרחבת השכלתם וידיעותיהם — מזה, ולקרוב שכבות רחבות יותר בציבור אל הספר ואל נכסי הרוח — מזה.²¹ כינוסם של ספרים רבניים או מדעיים, תלמוד וספרות הפרשנות התלמודית או חיבורים עיוניים, איפשר לחכמים מפורסמים לעיין בפעם הראשונה, ודווקא באימפריה העות'מאנית, בחיבורים בסיסיים, אשר קודם לכן כלל לא יכלו לצפות ולקוות לקרוא בהם. כל אלה היפרו את היצירה והעשירו את העיון ואת הלימוד. כמדומה, שמכאן גם ראה

²⁰ ר' יעקב בן יעקב, שאלוניקי [רע"ו], הקדמה. והשווה לו למשל: שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סימן פ' וחושן-משפט, סימנים שלב, שפ; הנ"ל, אבן העזר, סימנים קכו, קכט; שו"ת ר' יוסף בן לב, חלק א, סימן קיב. והשווה גם לדברי ר' יעקב בן יעקב, שם, סוף סדר זרעים ולעדותו של ר' יצחק עקריש על ספריית הרדב"ז במצרים (ראה: שלשה פירושים, קושטא [של"ה]) ועוד כהנה הרבה. וראה למשל: הערתו המעניינת של ר' יצחק בן ארוי על תפוצת ספרי אלגולי בין יהודי שאלוניקי: '... ולכן לא אזכיר רק שם אבוהמד וספרו יען כי הוא נמצא הרבה בינינו' (תנחומות אל, שאלוניקי של"ח, בהקדמה). וראה מה שכתב מ' מלכו, 'בתי עקד ספרים בשאלוניקי', מחברת ב, גל' 23–24 (תשי"ד), עמ' 188–189; גל' 25–26, עמ' 21–22.

²¹ מן הראוי להדגיש, שבעקבות פעילות זו ובמקביל לה מתנהלת גם פעילות רבת אנפין של הגהת הכתבים ותיקון נוסחתם על-ידי השוואת כתבי-יד ועל ידי חיפוש אחר מקבילות. וראה למשל במבוא של ספר אות אמת לר' מאיר בן שמואל בנבנשת, שאלוניקי שכ"ה (הוצאת צילום: ירושלים תש"ל), וראה גם להלן.

מכרעת לכך, שבני דור הגירוש הוציאו עימם רבים מספריהם למרות התנאים הקשים של היציאה והטלטולים מארץ לארץ, עד שהגיעו לאימפריה העות'מאנית.

דבר זה, שבני הדור גלו וספריהם עמם, מוכח מכתבי רבים מהם. ר' דוד ן' יחייא, שיצא מפורטוגאל סמוך לגירוש ספרד, מספר בהיותו בארטה: '... וגם שאבדתי יותר מ־[300] חתיכות מספרים עדיין יש לי יותר ממאה לשלם כל ההוצאה';²² ר' יהודה חייט מספר, שלאחר צאתו מפורטוגאל בשנת רנ"ג 'ובאו [היהודים] שם לפדותי ונתתי להם בשכר הפדיון קרוב למאתים ספרים שהיו לי';²³ ואילו ר' יוסף ן' שרגא מספר: '...מאמר זה כתבו מקובל ספרדי אחד שהיה בארזינטו כפי מה שהיה זוכר ממנו אחרי שכבר ראהו כתוב בספרי קבלה שהיו לו וטובעו בים בהמלטו מגרוש ספרד';²⁴ וכך רבים אחרים, מאלה שיצאו מספרד לפורטוגאל ועזבוה לפני רנ"ז ובודדים אפילו אחרי רנ"ז. דבר זה ודאי נכון לגבי אלה שיצאו מספרד ולא עברו את פורטוגאל.²⁵

(3) התמיכה והמימון של השכבות הגבוהות. באווירה תרבותית זו של אהבת הספר והסיוע והתמיכה בסופרים ובלומדים נוטלים חלק עיקרי אותן שכבות בציבור היהודי, שידן השיגה לממן פעולות אלה. ואכן, לאורך כל המאה השש־עשרה ובמאה השבע־עשרה אנו שומעים על קיומן של משפחות עשירות, התומכות הן בפעולות הדפסה, הן בפעולות של ריכוז ספרים, העתקתם והעמדתם לרשות הלומדים והן במימון מוסדות חינוך ולימוד. משפחות אלה, מהן מפורסמות — כמשפחות המון ומנדס — ומהן ידועות פחות, יוצרות, כמדומה, גם את האווירה הציבורית סביב הלימוד והיצירה. התמונה של החצרן והגביר המסייע ליוצרים וליצירתם, לחינוך ולמוסדותיו, היא תמונה שהועתקה, ככל הנראה, מן המציאות שרווחה בספרד ובפורטוגאל לפני הגירוש. במרכזים העירוניים הגדולים של האימפריה, שבהם היו ריכוזים יהודיים גדולים, משפחות אלה הן הקובעות את אופי הסיוע במוסדות החינוך והלימוד ואת היחס ללימוד.

בניהן של משפחות אלה זוכים להשכלה מגוונת ומעמיקה, יהודית ולא יהודית מפי מורים פרטיים. בשבילים ערכי לימוד ותרבות הם חלק מתפישת חיים ומהשקפת עולם. לדבר זה יש, כמדומה, השפעה נכבדה על כלל החברה היהודית. גם קיומן ומימוןן של ישיבות

²² י' הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית... מוגשים ליעקב כץ, 'ירושלים תש"ם, עמ' צו. כמוהו גם ר' משה ב"ר שם טוב ן' חביב שיצא מליסבון כעשור שנים לפני כן: '... ויפרו אותי קהל קדוש של נאפולי ואצא מעבדות לחירות וכאשר ראיתי עצמי משולל מכל ספר אשר עמלתי לקנותם ולכתבם... ואני אין בידי ספר, נערחי חצני לכתוב על ספר... שם, שם, עמ' עו. וראה גם להלן, הערה 47.

²³ מערכת אלהות, מנטובה שי"ח, דף ג ע"א.

²⁴ כ"י ותיקן 209, דף 47א (הובא על-ידי י' חשבי, 'דפי גניזה מחיבור משיח־מיסטי על גירוש ספרד ופורטוגאל', ציון מח [תשמ"ג], עמ' 379–380).

²⁵ בידי נתונים ועדויות רבות על-כך שהמהגרים מספרד ומפורטוגאל ערב הגירוש ובמהלך הגירוש והרדיפות אכן הוציאו רבים מספריהם עמם לארצות נדודיהם, ואכמ"ל.

רבות בשאלוניקי ובאיסטנבול תלוי בסיועם הישיר של בני משפחות אלה. ואילו מחברים וחכמים שונים הזוכים לסיועם, כותבים לכבודם יצירות ופעמים מצינו חיבורים שנתחברו על-ידי סופרי צללים.²⁶

(4) מסגרות רחבות של לימוד והוראה ושיטות הוראה יעילות. כבר בני אותם דורות היו בין התוהים על פשר התופעה, כיצד זה עלתה בידם של מגורשי ספרד וצאצאיהם לחנך לתורה ולתעודה שכבות רחבות בציבורם, כאשר בחברתם שלהם – זו המוסתערבית או הרומאניוטית – היו ההישגים צנועים בהרבה. אחד מחכמי צפת במאה השש-עשרה, ר' יששכר אבן סוסאן המערבי (מוצאו היה מן העיר פאס), השווה בין חברתו שלו וחינוכה לחברה ה'ספרדית', והעלה על הכתב את מסקנותיו, וזו לשונו:

... הגאון הגדול רבינו סעדיה... עשה פירוש... כבדה קריאתו על הקטנים בני לשון הערעב בשיקראו בו על עברן הפסוקים וגם אפי' על המלמדים היה לטורח... וכמעט לגמרי נשתקע ונשתכח עד שאפי' רוב הבעלי תורה שביניהם אינם יודעים פרשה אחת על המקרא בלשון ערבי כראוי... בחיי נשבעתי איך מפי חכם גדול וזקן מבני הלשון שמעתי שנתגלגלו הדברים וא"ל [ואמר לי] דבור זה: אין לנו הנאה מהשרח של רבינו סעדיה ז"ל שאין אנו מבינים מה הוא אומר, והוא ראש ודיין לכל בני עירו קהל גדול יצ"ו... וא"כ [ואם כן] מה יהיו האחרים...

... והנה אחינו רבותינו הספרדים יצ"ו שנהגו מלמדי תינוקותיהם ללמד להם המקרא בפי' מלותיה כמו שהם סדורים במקרא לבד בלשונם הנקרא לאדינו זה וזה נתקיים בידם ומעט רקים ימצאו ביניהם אם לא האנוסים אשר חדשים מקרוב באו לדת יהודית וגם מהם ומבניהם יוצאים כמה וכמה חכמים משכילים ונבונים לקלות פי' המקרא בלשונם שקנוהו על מלות המקרא... ברוכים יהיו...²⁷

²⁶ לא כאן המקום לתאור וכירור פרטי אוירה תרבותית זו ששררה בחוגים אחדים במאה ה"ז בעריה הגדולות של האימפריה, אציין כאן רק כמה מן המחקרים (שהם בדרך כלל ביוגרפיים) על שכבת אמידים חצרנים-משכילים אלה באימפריה: ב' רות, בית נשיא, תל-אביב תשי"ג (השלמות ביבליוגרפיות ראה בערך על 'יוסף נשיא' באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית מידי של רות); U. Heyd, 'Moses Hamon etc.', *Oriens*, 16 (1963), pp. 152-170 (וראה הספרות הקודמת המובאת שם במאמר); על משפחת בן באנכנשת, ראה לאחרונה: מ' בניהו, 'ר' דוד באנכנשת ואגרתו לר' אברהם אבן יעיש בברוסה', ספונות יא (תשל"ח), עמ' רסז-רצז; הנ"ל, 'רופא החצר ר' משה בנכנישתי וכו'', ספונות יב (תשל"ח), עמ' קכג-קמד; על משפחת אבן שנגי: הנ"ל, 'ידיעות על יהודי ספרד במאה הראשונה להתישבותם בתורכיה', סיני כח (תשי"א), עמ' קפב-רז; על משפחת אברכנאל: הנ"ל, 'בית אברכנאל בשאלוניקי', ספונות יב (תשל"ח), עמ' ט-סז. וכן ראה: מ' רחן, 'פעולתם של יהודים רבי השפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען היישוב היהודי בירושלים במאה הי"ד', מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' שצד-תל; M.A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, pp. 53-100. המחקר היחיד שניסה להתמודד עם הסוגיות החברתיות העולות מקיומה של שכבה כזאת מחוץ לספרד בדור הגרוש הוא: ח"ה בן ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו', ציון כו (תשכ"א), עמ' 23-34. נתונים ומקורות רבים נוספים מצויים בידינו על חוגים אלה, וראה למשל בספרי על משפחת בית-הלוי בשאלוניקי, בכתובים.

²⁷ דוד שלמה ששון, אהל דוד, לונדון 1932, א, עמ' 63-66. וראה שם דברים נוספים.

הנה כי כן, בעיני החכם דובר הערבית ריבוי 'עמי הארצות גולמים ובורים ריקים' בחברתו נובע מגישה לא נכונה של המורים, ומשיטה בלתי אפשרית של הוראה. לעומת-זאת, בניגוד לדוברי הערבית השמרנים והקופאים על שמריהם, קיימת בקרב יוצאי ספרד גישה שונה לגמרי, והם אינם נרתעים מלהשתמש בלשון שימושית ומוכרת בפי היהודים להוראה וללימוד.²⁸

מגמה חינוכית זו של הוראה לשכבות רחבות בשפה ובאמצעים המוכנים לכל לא נתרצה רק בפעילותם של מלמדי תינוקות. אדרבה, חיבורי הלכה, חיבורים עיוניים וספרי מוסר מפורסמים תורגמו כבר במאה השש-עשרה, כדי לאפשר גישה אליהם בחוגי הציבור שלא היו משכבת חכמים. כל זה, כמובן, לבד מספרות יפה ועממית. חלק מחיבורים אלה אף נדפסו.

נמצא, שחברה זו, שהיו בה יסודות אריסטוקרטיים, וייחוס ומעמד היוו בה גורם נכבד, לא נמנעה מדאגה להשכלתן של שכבות רחבות למרות הריבוד החברתי הקוטבי. היקפה ועומקה של דאגה זו ניכרים יפה בקהילה כמו שאלוניקי, בה הוקם מוסד מפואר של תלמוד-תורה כללי לכל ילדי הקהלים השונים ואשר יועד ללימודיהם של בני עניים ויתומים. על מוסד זה היתה גאוותם של פרנסי העיר ורבניה, ואף תיירים נוצרים, היסטוריונים ומחברים מוסלמים מעלים אותו על נס כמפעל חינוכי לדוגמה, הראוי לחיקוי.²⁹ לתלמוד-תורה ולפרנסיו הוענקו מונופולין כלכליים, אמצעים כספיים נרחבים ונכסי הקדשות, כדי להבטיח את חינוכם של ילדים רבים. בני המאה השש-עשרה והשבע-עשרה יודעים לספר על אלפי תלמידים שהתחנכו בין כותלי המוסד, ואף אם יש בכך הגזמה, ברור שזה היה מוסד גדול ומקיף, אשר במסגרתו זכו התלמידים לא רק לחינוך טוב, אלא גם למזון ובגדים.

כל אלה, כמו גם גורמים אחרים שלא הועלו כאן, כגון התפתחותן של הישיבות וההוראה ברכים למבוגרים במסגרת הקהלים,^{29*} הביאו לכך שבמרכזים העירוניים הגדולים שבהם נתייסדו הקהילות הספרדיות והפורטוגזיות הגדולות (איסטנבול, שאלוניקי), והבינוניות (אדריאנופול, בורסה ודומיהן), בצד מרכזי התורה שהוקמו על-ידי החכמים הגולים ותלמידיהם, צמחה גם שכבה רחבה של משכילים ויודעי ספר ואוהבי דעת. בחברה זו נתקיימה תסיסה אינטלקטואלית ידועה. המגמה בעיקרה היא הארמוניסטית

²⁸ ואכן הגיעו לידנו תרגומי מקרא ללאדינו ומהם שנדפסו במאה ה"ז ולאחריה, וראה למשל א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, הנ"ל, מס' 144: '... חמשה חומשי תורה... ראינו להדפיס בו תרגום המקרא בלשון יון ולשון לעז [ספרד] שתי הלשונות המורגלות בבני עמינו גלות החל הזה שועי יהודה וישראל השוכנים בארצות תוגרמה... שנת השז ליצירה'. על ספרים אחרים, ראה: שם ובכילוגראפיות של דפוס ללאדינו.

²⁹ ראה למשל: א"ש אמארייליו, 'חברת תלמוד תורה הגדול בשאלוניקי', ספונות יג (תשל"ח), עמ' רעה-שח.

^{29*} על הדרשה ברכים ומקומה בחינוך ובהוראת המבוגרים ראה, למשל, להלן: בפרק ב של המאמר.

ואנציקלופדיסטית, ואין לפנינו הוגים או חכמים מקוריים ביותר בתחומי החכמה והמדע; הסמנים הבולטים הם ההיקף, התסיסה וכושר הניסוח.

תסיסה זו איננה נחלתה של קבוצת חכמים מצומצמת המעלה מעין 'מחזה' בפני בעלי הבתים שבקהל, והיא איננה מוגבלת למקום זה או אחר. בידינו עדויות על-כך, שאנשים חיברו פולמוסים בסוגיות שונות – עיוניות, לימודיות, תלמודיות וחברתיות ושלחו דבריהם ליריביהם כדי לקבל תגובה.³⁰ אנשים צעירים, בגיל שנות העשרה, ששו לחבר חיבורים וכמה מהם אימצו את הנוהג לתת מתנת אירוסין לבלה ולאביה – חיבור מפרי דם.³¹ רבים מהם כתבו עשרות חיבורים, אותם לא פסקו מלעבד ולשנות ממהדורה למהדורה לאורך שנות חייהם. כל אלה מעידים על אווירה קדחתנית של עשייה ויצירה ותסיסה על השמרים.

לאור התלונות המרות של הדרשנים והחכמים מחברי החיבורים על האופן שבו נתקבלו דבריהם מרשימות תופעות אלה ביותר, שכן ברור הדבר שהביקורת המופרזת והקנטרנית לא גרמה לשיתוקו של כוח היצירה.³²

מרכזי התרבות נתייסדו סביב חכמים ועל-ידי אישים בולטים, והם הטביעו את חותמם על אופי היצירה והפעילות התרבותית של כלל יהודי האימפריה, שענייהם היו נשואות אל הנעשה והנשמע באותם מרכזים. רבים מהם יצאו ללמוד במרכזים אלה, שלחו שם את שאלותיהם בהלכה או בנושאים עיוניים אחרים, וחיקו את הנעשה בהם. ואילו היצירה גופה נוצרה תוך כדי זיקת גומלין והפריה הדדית בין הציבור הרחב המשכיל לבין שכבת החכמים והמלומדים היוצרים.

³⁰ ראה למשל: חיבורו של ר' שלמה לבית הלוי 'בית הלוי', קונטרסו של חכם צעיר מפרס נגד ר' שמואל סבע באדריאנופול, דברים שעברו בין ר' אברהם ו' יעיש לר' דוד באנכנשת, הויכוחים סביב בית המדרש בכורסה במאות ה'ט"ז וה'י"ז, השירים והמליצות שעברו בין אישים שונים כשאלוניקי ועוד כהנה וכהנה. ³¹ ראה למשל: ר"ש אלקבץ, מנות הלוי, ונציה שמ"ה, הקדמה (שנת רפ"ט); ר' שלמה לבית הלוי, לב אבות, שאלוניקי שכ"ה ועוד. כתיבת חיבורים בגיל צעיר: שלמה לבית הלוי הנ"ל, ר' יום טוב צהלון – בהקדמתו לספר מגן אבות, כ"י אוכספורד 6235 (... מיום היותי על האדמה בן י"ד שנה עשיתי לי מטעמים "גן רוח" טעם עצו ופריו שוה... ועוד לבי עזרני אמצני הזהירני וצווני עשה ספרים הרבה כהנה וכהנה ויוסף בן שבע עשרה שנה היתה עלי יד ה'...). וראה גם מ' וונדר, 'משלוח מנות של ספרים', מוריה ה, גליונות ה-ו (תשל"ד), עמ' פג-פו.

³² אף כי יש, כמובן, גם דוגמאות כאלה. ראה למשל: דברי ר' מאיר בן שמואל בנכנשת, אות אמת, שאלוניקי שכ"ה (ירושלים תשל"ל) בהקדמה. במקרה שלו הביקורת היתה כה אפקטיבית עד שלמרות שהוא חיבר ספר על המדרשים שהיה מורכב מארבעה יסודות: הגהה, פירוש מאמרים קשים, מראי מקום למקבילות במקומות קשים, וספקות הנובעים מהבנת הלשון או העניין, 'השלשה מהן שהן ההגהה ומורה המקום והספקות הוא מה שאני מביא פה כמו שאמרתי אבל הפירוש איני מביאו דשמה או ודאי אינו כדאי להעלותו על שלחן מלכים מאן מלכי וכו' עם שחשבתי בכל מקום שיהיה לי פ"י, לכתוב כאן בדרך רמז: בקונטרסי פירשתי, מפני הבא לקרות ולפגוע באותו ענין שלא יחשוב שהוא מוטעה מצד החזקה, דבאופן אחר לא הייתי מגלה אפילו שיש לי פ"י, בעבור שאיני כדאי לפרש פירושים כמו שאמרתי, וגם שלא יתפסוני שגיליתי להתפאר בו. ואחר חזרתי בי גם מזה, לסלקני מן הלזות ומן הדומה לו'.

[ב] צורות ותכנים

אולם, מגורשי ספרד ופורטוגאל לצד היותם גורמים מרכזיים, בהיווצרות שכבת משכילים רחבה ושכבת חכמים מחד גיסא, ובהתססתו הרוחנית של הציבור מאידך גיסא, אף השפיעו בצורה מכרעת על צורות היצירה הרוחנית ועל תכניה. בדיקת מכלול היצירה העיונית של יהודי האימפריה העות'מאנית³³ במאות השש-עשרה והשבע-עשרה מעלה קיומם של דפוסי קבע של עיון ועיסוק רוחני, שהובאו מחצי האי האיברי ונעשו נחלת הכלל באימפריה העות'מאנית. נפנה תחילה אל הצורה והמסגרות החיצוניות.

אף עיון שטחי ביצירתם הרוחנית של החכמים והמשכילים באימפריה הן בדפוס הן בכתב-יד מגלה את העובדה, שיצירה זו היא בעיקרה פרשנית-דרשנית. אולם, במסגרת סוג זה של פעילות רוחנית מתבלטת עובדה נוספת, והיא: רוב רובם של היצירים עוסקים בפרשנות הדרשנית של אותם חיבורים וספרים או חטיבות ספרותיות. כלומר, כמעט הכול מפרשים אותם ספרי המקרא ואותן החטיבות או הרבדים של ספרות חז"ל. דומה, שמן הראוי להביא תאור נאות של תופעה זו, כפי שראוה בני אותם דורות, כדי לעמוד על גורמיה. וזו לשונו של ר' יצחק ב"ר משה ן' אריו:

... ועל הדרוש ההוא או ההקדמה ההיא אשר עליו תסוב ענין הפרשה ההיא אשר אפרש או ארמוז עליו, אביא פסוקי נביאים או כתובים או מגילות בזה האופן: כי מפרשת בראשי' עד פרשת תרומה ותצוה, אשר אין מנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסויים, אביא ברובם מזמור אחד בכל פרשה, ובקצתם אביא פסוקי נביאים או קהלת ומפרש' תרומה והלאה אשר המנהג קבוע לקרוא בהם דבר מסוי' אביא בהם פסוקים כפי המנהג הקבוע לקרוא בבתי הכנסיות, הכל כפי זמנם הקבוע להם... ולכן אביא קצת מגילת אסתר בפרשת תרומה ותצוה ואביא קצת מגילת שיר השירי' בפרש' ויקרא וצ' ואביא קצת ספר משלי מפרשת שמיני עד בחקותי וגם בהם אביא קצת משניות ממסכת אבות, אשר המנהג קבוע לקראתם בין פסח לעצרת, ואביא קצת מגילת רות בפרשת במדבר סיני, וקצת איוב מפרשת נשא עד פרשת בלק, וקצת מגילת איכה בפרשת פנחס מטות ומסעי, ואביא בפרש' דברים מזמור על נהרות בבל, וקצת ספר דניאל מפרשת ואתחנן עד פרשת שופטים, ומפרשת תצא עד פרשת האזינו אביא בהם קצת מזמורי תשובה והפטרת דרשו ושובה, ובפרשת

³³ כאמור, חכמי ארץ-ישראל הוצאו מכלל הדיון כאן. הן בגלל אופיה המיוחד של יצירתם הן בגלל רוחב היריעה. אף-על-פי-כן יש הרבה צדדים שווים בין הפעילות האינטלקטואלית שם ובשאר מרכזי האימפריה. ולעתים נזקקתי להם בהערותי. על חכמי צפת ראה מה שכתב מ' פכטר, ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה ה"ט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים תשל"ו; ר. J. Z. Werblowski, *Joseph Karo, Lawyer and Mystic*, Philadelphia 1977, pp. 38-83

וזאת הברכה מזמור... ואבארם כלם אל כוונת הפרש' ההיא אשר הם בה, וגם כפי כוונת דרוש הפרשה ההיא...³⁴

עדות זו, שהיא אחת מני רבות, תורמת להבהרת דרך עבודתם ומסגרות יצירתם של חכמי גירוש ספרד וצאצאיהם — אם בהוראה ואם בכתיבה. יש בה גם כדי לתת הסבר לגורמי הדפסתם ולתפוצתם של חיבורים מסויימים דווקא, ולהעדפתם על חיבורים אחרים. מן הדברים האמורים לעיל עולה, כי מחבר הבונה את חיבורו על ציר העיון הפילוסופי, ומבקש לברר סוגיות עיוניות במסגרת של חיבור פרשני על התורה, כאשר בכל פרשה ופרשה מועלה נושא עיוני-פילוסופי לעיון ולבירור, כבול גם הוא בכבלים צורניים, שהם פרי צורכי השעה והמקום. חובתו ותפקידו של החכם בקהל הם שהכתיבו במידה ניכרת את הפעילות העיונית והספרותית. על-פי הנוהג המקובל בקהלים יוצאי ספרד בכל אתר ואתר באימפריה דורש החכם בקהל מדי שבת בשבתו בענייני אותה שבת.³⁵ והנה, נוסף לקריאת התורה נקראו בבית-הכנסת בעונות קבועות של השנה ספרים נוספים: חמש מגילות, ספרי אמ"ת, ספר דניאל ומסכת אבות. על החכם היה לפרש ולדרוש בפני הציבור גם בחיבורים אלה, כדרך שעסק בפירוש ובדרוש על התורה, בשבתות שיועדו לכך. חובה זו היתה חלק מחובת החכם בהוראת קהל המבוגרים של קהילתו. לפיכך, שולבו פירושי הספרים הללו לתוך הדרשה או הופרדו ממנה, ועקב כך צמח ושיגשג מפעל ספרותי פרשני ודרשני של עשרות פירושים לחיבורים אלה במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, שנכתבו בידי החכמים במרכזים השונים של האימפריה. יכולה של המאה השש-עשרה לבדה עולה במידה ניכרת על כל הידוע לנו בפרשנות ספרי אמ"ת, חמש מגילות, דניאל ואבות במשך מאות שנים בימי-הביניים. זאת ועוד, האופי העיוני-ההגותי של ספרי אמ"ת ומסכת אבות תרם רבות לכיוון העיוני וההגותי של הדרשות — מזה, ושל הפירושים הדרשניים של ספרים אלה — מזה. יתר-על-כן, עצם חובת העיסוק המחזורי מדי שנה בשנה בעיון בספרים אלה, כמו גם

³⁴ ר' יצחק אבן אריו, תנחומות אל, שאלוניקי של"ח, בהקדמה. ובצורה פחות מרוכזת מעידים על-כך חכמים רבים. וראה למשל דברי ר' שלמה לבית הלוי, לב אבות, שאלוניקי שכ"ה, דף יא, א-יא, ב: 'אשליה'. הנה מאז נהגו אנשי הגלות לסדר ולהגות הפרקים האלה [מסכת אבות] בין פסח לעצרת פרק אחד מדי שבת בשבתו... ובעבור זה כמו כן הנהיגו בני ספרד אשר היו בלי ספק ראשית עריסות תפוצות גלות ירושלים, כמבואר למי ששער ספריהם מנהיגיהם ודבריהם, ללמד בזמן הזה לנערי בני ישראל ספר משלי אשר שניהם כאחד נושאים ונותנים בקניי המעלות המדותיות האנושיות... לכן תקנו וסדרו לקר' בימות האביב ספר משלי ומסכת אבות המדריכים אל שלמות המד' והדרך ארץ. כמו שהנהיגו לדעתי לקרות לנערים בימי החורף ספר תהילים...'

³⁵ על תפקידי החכם ה'מרכיב תורה' בקהילות האימפריה ועל חובת הדרשה ומסגרתה כחלק מתפקידיו, ראה למשל אצל מ' בניהו, מרכיב תורה, ירושלים תשי"ג, עמ' מג ואילך; והשווה למשל הניסוח בדברי בני קהל נהו שלום משאלוניקי בשנת שס"א: '... שלא נוכל להקים ולהעמיד עלינו בקהלנו מהיום ועד תשלום העשר שנים הנ"ל שום חכם ומרכיב תורה... לא בדרך חכם ומרכיב תורה ולא בדרך דורש ומפרש, ולא להיות ראש ישיבה בקהלנו...' (מתוך שו"ת ר' אהרן חסון, כ"י הברדיליאנה, קטלוג נויבאר 830, דף 172 א).

בתורה, הביאה לכך, שחכמים פרשו את כל הספר (לפעמים פרקים שונים משנה לשנה), ולפרקים פרשוהו פעמים מספר.³⁶ למעשה, לא היה הוגה דעות ראוי לשמו או חכם של קהל קטן או גדול, שלא חיבר ילקוט פירושים לספרים אלה — אם ילקוט אנתולוגי³⁷ ואם ילקוט פירושים משלו.³⁸ בדפוס או בכתב־יד, רבים מפירושים אלה, שמחבריהם מזכירים אותם בכתביהם שהגיעו אלינו — אבדו, ורבים אחרים עדיין ספונים בכתב־יד ועדיין לא נחקרו. כדרך שנהגו בספרים אלה נהגו גם באגדת חז"ל. זו היתה משולבת בדרשה הספרדית — אם כקטע פותח הנידון ומתקשר לגוף העיון בהמשך הדיון, ואם בקטעי אגדה המשולבים בגוף הדרשה ומתקשרים לנושאים שונים בה. הדרשן האומן, השוזר מקורות רחוקים ומזווגם סביב רעיון או נושא אחד, שילב בדרשתו־באורו את: (א) פרשת השבוע, (ב) פרקי מקרא או מסכת אבות — הנאמרים באותו שבוע, (ג) דברי חז"ל — מן הילקוטים ואוספי המדרשים או מן הגמרא, (ד) ובדרך לא שיטתית — מקראות, כתובים ודברי חכמי ימי־הביניים בסוגיות הנדונות. כל אלה היו כמין שתי שעליו ארג הדרשן את ערב דרשתו ורעיונותיו. לא ייפלא אפוא, שבאיסטנבול ובשאלוניקי נדפסו במאות אלה קובצי מדרשים שונים למיניהם, כשהדגש מושם על מדרשי אגדה.³⁹ מפעל הדפסה רב ממדים זה בא למלא

³⁶ לפנינו אפוא סיבה נוספת לכך, מדוע הביאו המחברים לעתים קרובות פירושים אחדים לאותו עניין. וראה לעיל ליד הערה 8.

³⁷ וראה למשל ספרו של ר' יצחק יעבץ, תורת חסד, בילידייר חש"ד [שנ"ג–שנ"ה], הכולל אוספי פירושים קדמונים דוקא על הספרים המנויים אצל ר' יצחק אבן אריו, וכן גם על ספרי עזרא ונחמיה (ואף שעל השער ובהקדמה נדפס שמצויים בו גם פירושי משלי, קהלת ואסתר — אלה חסרים בכל העותקים שראיתי. ויש לתקן לפי זה אצל א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, מס' 231. ומעין זה ארע גם בספר 'מקור ברוך' על שיר השירים לר' ברוך אבן יערי, קושטא של"ו, שבשערו נדפס 'והוא פירוש שיר השירים וקהלת ומשלי ואיוב' — ולא נדפס אלא שיר־השירים. ראה מש"כ בארשת ה [חשל"ב], עמ' 490, שם מבורר שאכן חיבר המחבר פירושים לספרים אלה, אלא שככל הנראה לא עלה בידו להדפיסם). ומעין החיבורים של ר' יצחק יעבץ הוא גם חיבורו של ר' שמואל אוזייה על מסכת אבות, מדרש שמואל, ונציה שמ"ה; ספרו של ר' יצחק עקריש על שיר־השירים, שלשה פירושים, קושטא חש"ד [של"ג?]; ספרו של ר' יצחק גרשון על מגילת אסתר, שלום אסתר, קושטא חש"ד [של"ו?]; וכהנה הרבה. ובמידה רבה שייכים לקטגוריה זו גם ספרי ר' שלמה אלקבץ — שרש ישי (על מגילת רות), קושטא שכ"א; מנות הלוי (על מגילת אסתר), ונציה שמ"ה.

³⁸ ראה למשל כתבי: ר' מאיר עראמה; ר' יוסף טאיטאצאק; ר' שלמה אלקבץ; ר' יצחק אדרבי; ר' משה אלמושינו; ר' שלמה לבית הלוי; ר' משה אלבילדה; ר' יצחק אבן אריו; ר' שמואל אוזייה; ר' משה אלשיך; ר' אהרן אבאיוב; ר' שם טוב מלמד; ר' שמואל ווליריאו ואחרים. קובץ מעניין במיוחד מבחינה זו הוא הקובץ: ספר דובב שפתי ישנים, אומיר תל"א. כונסו בו כתבים מן העוזבן של אישים מספר, ובמיוחד ר' יוסף ב"ר משה בננישתי די שיגובאי, שהיה בבורסא ונתלמד בצעירותו אצל חכמי צפת. בצד דרשות על התורה או לאירועים מיוחדים, הוא כולל פירושים שרשם לעצמו על: מזמורי תהלים, משלי, איוב, חמש מגילות, נביאים, מסכת אבות ואגדות חז"ל.

³⁹ כך, דרך משל, דווקא באימפריה העות'מאנית ראו אור הדפוס לראשונה כל ילקוטי המדרשים הגדולים: מדרש רבה, קושטא רע"ב (וחזר ונדפס בשאלוניקי שנ"ד; קושטא ת"ב); תנחומא, קושטא רפ"ב; ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"ז. שם נדפסו לראשונה וגם נתחברו אוספי מדרשים ואגדות עם פירושיהן: הגדות התלמוד, קושטא רע"א; עין יעקב, שאלוניקי רע"ז (לערך) — ר"פ. וכן גם מהדורה מחדשת של קהלת יעקב, שאלוניקי שד"מ, או ילקוטים אחרים, כגון: מנורת המאור, קושטא רע"ד; כד הקמח, קושטא רע"ה. אף קבצים רבים של מדרשים קטנים ראו שם אור הדפוס במאה השש־עשרה, כמו: אבקת רוקל, קושטא רע"ו;

אחר דרישות החכמים והקהל, שאגדות חז"ל וביאורן היו לחם חוקם. לא ייפלא אפוא, שבאזורים אלה ובתקופה זו צמחה ופרחה גם פרשנות אגדות חז"ל כעיסוק ספרותי נפרד, כדרך שפרחה גם פרשנותם של ספרי אמ"ת, חמש מגילות, ספר דניאל ומסכת אבות. אף בזה ממשיכים חכמים אלה צורה ספרותית שרווחה כבר בספרד ובפרובאנס. לצד פרסום המדרשים והפצתם וצמיחת ספרות פרשנית נרחבת על אגדות הש"ס,⁴⁰ מוצאים אנו גם מפתחות, הגהות ותיקוני נוסח.⁴¹

מגמה זו שוב אינה רואה באגדות הש"ס רק מכשיר הבא ליפות את הדרוש או להיות כמין חומר לו ולתמוך את יתדותיו של הנושא העיוני על דברי חכמים. בהדרגה הופך הפירוש הנכון והנאות של המדרש או של אגדות חז"ל לחזון הכול. דברים ברוח זו נאמרים מפורשות כבר על-ידי ר' שמואל יפה אשכנזי בהקדמה לפירושו הגדול על מדרש רבה, שנתחבר במחצית השנייה של המאה השש-עשרה:

... ואף כי קצת מהמחברים הביאו מקצת מאגדות המדרש הזה [רבה] בתוך דרושיהם כמו דרך אמונה ובעל העקדה, לא זכרו אחד מששים מהאגדות וגם באותן שהביאו לא שתו לב לביאור אמתת הבנת כונת האגדה רק לפרש כללותה לפי הדרוש המכוון להם, הן יהיה דרך דרש או פי' הלציי בלבד.⁴²

ביאורה של אגדת חז"ל באופן כללי, על-ידי קביעת הרעיון המובע בה וניתוחו, שוב אינו מספק את רצונם של חכמים. אגדת חז"ל הופכת להיות נושא הדיון והבנתה לפרטיה — עיקר, ואילו הרעיון או הנושא האידאי הופכים לטפלים. והנה, באותה שנה נדפס גם חיבורו

ליקוטים וחיבורים, קושטא רע"ט; דברי הימים של משה, סדר עולם, אותיות דרבי עקיבא, עשרה הרוגי מלכות, מדרש ויושע, מדרש ויסעו ועוד, כל אלה נדפסו בקושטא בין רע"ה לר"פ. ואף נדפסו בה בין ר"ע-ר"פ: מדרש חמש מגילות (ואח"כ בשאלוניקי שנ"ד), מדרש תהלים, מדרש משלי, מדרש שמואל, פרקי דרבי אליעזר, וכן גם: תורת כהנים — ספרא, בשנת רפ"ג והמכילתא בשנת רע"ה.⁴⁰ דוגמאות לכך אפשר לראות כבר בביאורו של ר' יעקב אבן חביב לאגדות הש"ס שכינס ב'עין יעקב': 'אמר הכותב'. וראה למשל: חיבוריו המקיפים של ר' שמואל יפה אשכנזי מאיסטנבול על מדרש רבה, על אגדות הירושלמי ועל מדרש שמואל; אור השכל לר' אברהם אבן אשר, ונציה שכ"ח; לחם שלמה לר' שלמה לבית הלוי, ונציה שנ"ז; תולדות יעקב לר' יעקב ב"ר שלמה מאטאלון, שאלוניקי שנ"ז; מאור עינים לר' יאשיהו פינטו, ונציה ת"ג; תאוה לעינים לר' שלמה אלגזי, שאלוניקי תט"ו; הנ"ל, זהב שיבה, קושטא תמ"ג — ועוד הרבה. פירושים רבים מעין אלה היו לחכמים, כפי שמעידים עליהם כתביהם ובני דורם. ראה למשל ברשימת כתבי ר' יוסף גרסון (מאמרי הנוכר לעיל, הערה 3), עמ' 68–69; ר' אליהו אבן חיים, בהקדמה לשאלות ותשובות שלו: 'ובמדרשים והגדות לו עשר ידות', או החיבור: 'נחל אשכול' של ר' יוסף ב"ר משה מטראני וכדומה.

⁴¹ ראה למשל: ספר מסורת התלמוד, שאלוניקי רפ"ג; מסורת תלמוד ירושלמי, קושטא של"ג; ספר אות אמת לר' מאיר ב"ר שמואל בנבנשתי, שאלוניקי שכ"ה; זכרון תורת משה לר' משה פיגו, קושטא שי"ב-שי"ג; יפה לבדיקה (כ"י), לר' שמואל יפה אשכנזי; ספר המון רבה, לר' שלמה אלגזי, קושטא ת"ד, ועוד. אסופות מהגהות ותיקונים כאלה פוזרים עדיין אם בגליונות ספרים מאותן מאות ואם בכתב-יד.

⁴² ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה תאר לבראשית רבה, ונציה שנ"ז, הקדמת המחבר.

של ר' שלמה לבית הלוי על אגדות הש"ס, והוא משתבח דווקא בהיפוכו של דבר, וזו לשונו:

... ובעת הזאת שנת השבי"ח [ש"כ] התחלתי בזאת הדריש' בהיותי בן כ"ח שנה להעתיק' מהקונטרסי' הראשונים... ואת כל היותר לקצום בקצור נמרץ כי כמה שהייתי בעת ההיא מרבה דברים ונירים היום הזה אסתפק בהערה קצרה ובדרך הזה אוחז ולא ארפה... לפי שאין הכונה עתה רק להודיע השמיע הכונות הכוללות והדרושים הנדרשים אצלם ולא לפלפל בפלפול מקשה ומתרחץ כי זה מקומו הנכון אצל השטות הלאמודיות... כי אין הכוונ' רק להסי' המסך ולסלק המחיצה אשר בינינו ובין המאמר ולהודיע על מה אדניו הטבעו ומי ירה אבן פנת כונתו... ואשר לו חייך אוכל נפשיי יטעם... שבאלה המאמרים... ימצא הערות לכל החכמות ושרשים כוללים לכל הידיעות... שצריך שיהיה בקי בכל החכמות או ברוכץ ובפרט בספר הנכבד המורנו לצדקה [=מורה נבוכים] וקצת משאר הספרים היקרים אשר בינינו היום...⁴³

בניגוד לר' שמואל יפה אשכנזי, ר' שלמה לבית הלוי דורך בעקבות קודמיו הפרשנים-הדרשנים והוגי הדעות הפילוסופיים (דוגמת ר' אברהם ביבאגו, ר' אברהם שלום, ר' יצחק עראמה, ר' מאיר עראמה, ר' יוסף טאיטאצאק ואחרים), שעיקר מעייניהם ברעיונות ובהשקפות. המקורות המקראיים, ספרות חז"ל וכתבי חכמי ימי-הביניים משמשים אך מרכבה לרעיונות אלה, גם אם הם משפיעים על תוכנם ולא רק על צורתם.

[ג] העיון הפילוסופי, העיסוק במדעים ומעמד הקבלה

לבד מלימוד התלמוד והעיסוק בהלכה, הצורות הרווחות של הפעילות הרוחנית והספרותית היו, כאמור, הצורות של הפירוש והדרוש — אם של המקרא ואם של דברי חז"ל, כאשר האחרונים הופכים למרכזיים יותר ויותר. השכלתם של צעירים ומבוגרים נקנתה באמצעות כלים אלה, ובהם באו לידי ביטוי חכמי התקופה ומשכיליה. אף-על-פי-כן שומעים אנו גם על חוגים מצומצמים של חכמים באימפריה העות'מאנית העוסקים בפילוסופיה, בתירגום חיבורים פילוסופיים ומדעיים, ובפרשנות של טכסטים פילוסופיים פרי עטם של הוגי דעות לא יהודים. עיסוק זה היה רווח בספרד לפני הגירוש, והגולים — בני הדור הראשון לגירוש — מרבים לספר על כך. וזו לשונו של ר' יוסף גרסון בסוגייתנו, בתוך הספרו על ר' יעקב אבן חביב:

זה החכם היה ראש ישיבה בספרד והוציא תלמידים הרבה וז"ש 'הוציא לחם ויין'

⁴³ ר' שלמה לבית הלוי, לחם שלמה, ונציה שני"ז, דף ב. ב.

[בראשית יד, יח] ודרש ורבץ תורה הרבה ברבים... היה רודף ומבקש מעות לתת הספקה לתלמידים כדי שיוזנו ויתפרנסו, לפי שאם אין קמח אין תורה... כי הלחם של התורה והיין של התורה ג"כ הם המשביעים לנפש ולא חכמות חיצוניות. כמו שאומ' הנביא 'הוי כל צמא לכו למים' כו' ואמ' 'למה תשקלו כסף בלא לחם' (ישעיה נה, א-ב) ... היה אומ' הנביא לישראל שילכו ללמוד התורה בחנם ... אם לא ימצאו במקומם ללמוד תורה כי ילכו ויבקשו את דבר יי' ... והיה מתרעם כנגד ישר' [אל] כי לא היו רוצים לילך וללמוד תורתנו הקדושה בחנם ... והם הולכים ונותנים שכר למי שילמד אותם חכמות חיצוניות... אינן שובעות את הנפש...⁴⁴

עדותו, כמו גם עדותם של רבים אחרים בספרד במאה החמש-עשרה ולאחר הגירוש, מספרות על נהירתם של צעירים יהודים ללמוד פילוסופיה ומדעים, ובפרט פסיקה ומטאפסיקה. חלק מחוגי חכמים אלה ותלמידיהם שעסקו בחכמות חיצוניות יצא מספרד לאימפריה העות'מאנית — והמשיך שם בעיסוקיו האינטלקטואליים. ר' שאול הכהן, שישב בכרתים, חיפש לו מורי אור לאחר פטירת מורו ר' אליהו דילמדיגו, והוא יצא לבקש אחריהם באיסטנבול:

... שמועה טובה שמענו מאת אדוני [ר' יצחק אברבנאל] פעמים שלש מפי מגידי אמת חכמים רשומים עמדי לפניה לשרתם ולעבוד עבודתם... בארץ ערץ [=איסטנבול]... החכם השלם כמה"ר דוד ק' יחייא תנצב"ה... בהיותי משתעשע בחברת שלמותו כשבע שני'... בעיר ואם בישראל היא העיר רבה יושבת בארץ ערץ, שמה גליתי למקום תורה וחכמה ראיתי לקחתי מוסר... בהיותך גבירי קרוב לנו עומד בקורפ"ו אחר כתלנו בחבר' שרידי' ראשי עם היה בתוכם המחוכם החכם רבי אליעזר אל טנסי ידידי הטוב אשר פגשתי אחרי זאת... בארץ ערץ מצאתי שמה רופא מומחה במשא מלך ושרים... ובכללם איש רשום גבוה מכל העם... רבי משה ק' חביב... ולכתי בארץ ערץ זה לי עשר שני' [רנ"ו] שמה נחלצתי והתבודדתי כט"ו חדשים בכרמי עין גדי בורח מפני חמת המציק... שמה קבצתי דברים טובים בחכמת הנפש במהות השכל ואופן הדבקות לו עם הפועל בדרך נשגב מתחלף למה שבארו החכם אבן רש"ד באגרת הדבקות... סוף דבר כפי העיון הגובר לי אז בדברי הפילוסופים והמבאר הוכחתי נאמנה... האמנם לראותי עתה סברות מתחלפו לחכמי ספרד... אשאלה מאת האדון להודיעני...⁴⁵

התמונה המצטיירת מדברים אלה ומשאר דבריו בשאלותיו היא — היוסדותו של מרכז של

⁴⁴ ראה מאמרי לעיל, הערה 3, עמ' 93–94. וראה שם, עמ' 52–56 בירור רחב יותר של עניינים אלה.

⁴⁵ שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן ולה"ה שאל מאת... יצחק אברבנאל, ונציה של"ד, דף ב, ב, ה, א, ו, א-ב.

הוגי דעות ספרדים באיסטנבול כבר בסוף המאה החמש-עשרה. צמאי דעת היו יוצאים לשם ללמוד מפייהם חיבורים עיוניים של בני-ברית ושל שאינם מבני-ברית, והם נושאים ונותנים בסוגיות פילוסופיות. כידוע, ר' שאול הכהן, שהיה אשכנזי לפי מוצאו, הפך למתפלסף קיצוני – כמוהו כאביו.⁴⁶ הם מבקרים בחריפות את הקבלה ותוקפים השקפותיה.⁴⁷ פעילותם של אישים וחוגים אלה בקרב גולי ספרד ובקרב היהודים הרומאניזטים באיסטנבול עולה ממקורות שונים במאה השש-עשרה. גם בשאלוניקי מצינו במאה ה"ז חוגים של משכילים העוסקים בעיון הפילוסופי ובהוראתו. כך, דרך משל, העמיד ר' יוסף טאיטאצאק⁴⁸ דור של תלמידים ממשיכי דרך, מתפלספים מובהקים, כר' יצחק אדרכי ור' יצחק אבן ארויו ודומיהם. אישים כר' משה אלמושיני⁴⁹ או ר' אהרן עפיא⁵⁰ ואחרים עסקו

⁴⁶ ראה מה שכתבתי עליהם במאמרי: 'עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם א (תשל"ד), עמ' 150–151. ובינתיים נמצא לי חומר חדש עליהם ועל פעילותם הספרותית, ואכמ"ל.

⁴⁷ לא חסרת עניין היא הערתו של ר' יצחק אברבנאל, המלמדת מה גדול היה המרחק בעיסוק הרוחני התוסס הפילוסופי, בין איסטנבול לבין ונציה: '... אף כי אין אתי פה ויניציאה האגרת ההיא [אגרת אפשרות הדביקות] כי עם כל שאר ספרי אשר השאיר הברד ונמלטו מיד שוללים שלחתי אל שאלוניקי בחשבי ללכת שמה...' (יח, א); '... אמרתי הלא הודעתך שאין אתי בארץ הזאת האגרת, ועל כן לא אוכל לפרש המאמר ההוא כי אינני רואה לא לשון הספר ולא פי' הנרבוני. ואלו היה תוספות או פסקים הייתי שואלו בהלוא' לאחד מבני הארץ, אבל בשכל אין כאן לא אפשרות ולא דבקות...' [! (כ, ב)]. על רקע אמירה חריפה זו בולטת שבעתים פעילותם של מגורשי ספרד ופורטוגאל בתחומים אלה באיסטנבול ובשאלוניקי. אף כוונתו של ר' יצחק אברבנאל להתיישב בשאלוניקי, שלא יצאה אל הפועל, ומשלוח ספרייתו שמה, אינם פרי המקרה.

⁴⁸ על דרכו ושיטתו שלו ראה דברי י"ב סרמונטה, אשר הוכיח שר' יוסף נוטל גופי תורה של ספרות סכולאסטית נוצרית והוא מוסרה בקיצור בחיבורו. י"ב סרמונטה, 'הספרות הסכולאסטית בספר "פורת יוסף" לרבי יוסף טאיטאצק', ספונות יא (תשל"ח), עמ' קלה–קפה.

⁴⁹ על ר' משה אלמושיני וחיבוריו נכתב רבות. ראה הספרות אצל נ' בן-מנחם, 'לביבליוגרפיה של ר' משה אלמושיני', אוצר יהודי ספרד ה (תשכ"ב), עמ' 126.

⁵⁰ אישיות זו, הידועה אך מעט, היא דמות מרכזית בין משכילי שאלוניקי ברבע השלישי של המאה השש-עשרה. וראה משי"כ עליו הרופא והחכם ר' דניאל ב"ר פרחיה הכהן בספר שארית יוסף, שאלוניקי שכ"ח, בהקדמה לבאור לוחות ר' אביהם זכות, דף [95 א]: '... ואחרי שנשרפה העיר שאלוניקי ונשרפו ספרי ונשארו מעט מהרבה ובתוסס נאכדו לוחות אלו ממני גם כי אח"כ ראיתי אותם וספר שאלות טבעיות ביד אחד... ולא ראיתי עד הנה, וכמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי החכם הנעלה ה"ר אהרן עפיא נר"ו ואז בחרתי ללמדם פעם שלישי' בחברתו, אף כי זאת הפעם למדתי אותם בלעגי שפה ובלשון אחרת אשר לא נסיתי באלה [בספרדית]. הרופא אמאטוס לודיטאנוס קורא לו: 'doctorem Affium Philosophum Peripateticum' בספרו *Centuria Septem, Curationum Medicinalium* (וכבר הביאו י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, מס' 320); בחיבור 'בית אלהים ושער השמים' נאמר בשער כתב-היד: 'והוא ספר האשפירא עם פירוש אחד כולל נלקט מפירושי הלועזים אשר פירשו על הספר הזה'. ור' שלמה לבית הלוי, הוסיף בכתב-ידו, בעותק שלו: 'לקטם הרופא החכם ה' אהרן עפיא ומפיו העתיק אותו החכם השלם המ[פון]אר הכולל כה"ר משה אלמושיני נר"ו ואולי בכותבו אותו הוסיף עליו משלו חדושים א[חדים]'. — כתב יד זה של תרגום G. Purbach, *Theoria Planetarum* ופירושו, המבוסס על ביאורו של F. Capuano (כפי שהעיר שם, דף 96א, ר' שלמה לבית הלוי: 'עם פירוש פיראנסיסקו קאפואנו אשר עשה עליו'. וראה, M. Steinschneider, *Die Hebräische Übersetzungen etc.*, Berlin 1893, p. 645, הוא כה"ר האבוד שתואר ע"י י"מ טולידאנו, שריד ופליט, תל-אביב תש"ה, עמ' 71–72 (וראה גם אוצר יהודי ספרד ה (תשכ"ב), עמ' 128) ומצאתי באחרונה, והוא נידון בספרי בכתובים על משפחת בית הלוי.

בפרשנות ספרי אלגזאלי והוגים אחרים, ובתירגום ספרי מדע, ספרי הגות וחיבורים בגיאוגרפיה ותכונה. פעילות זו אינה נחלתם של אישים שהסתגרו בד' אמותיהם, אלא היא פרי תוצאה של פעילות בתוך חוגים שוחרי דעת והיא נעשית בעידודם של 'חברים' ולשימושם.⁵¹ על אישים אחרים מסופר, שהיו בקיאים בכתבי המוסלמים ובתורתם, אולם כתביהם לא הגיעו לידינו,⁵² אך יש ונשתמר גם חלק מכתביהם.⁵³

נמצאנו למדים אפוא, שבמאה השש-עשרה עסקו בעיון בספרי פילוסופיה והגות, בפירושם ובתירגומם בחוגים מיוחדים לכך, הגם שעיסוק זה מצומצם היה בהיקפו לעומת מה שהיה מקובל בספרד. בדיקת כתבי אישים מן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה, כר' משה אלמושינינו או ר' שלמה לבית הלוי, מעלה, שהם פירשו חיבורים רבים של הוגים לא יהודים — אולם רוב חיבוריהם בתחום זה אבדו.

דומה, שצורות ותחומי פעילות רוחניים-מחשבתיים אלה היו הרווחים במרכזיה הגדולים של האימפריה — איסטנבול, שאלוניקי ואדריאנופול כמו-גם בעירות שבפריפריה עד שלהי המאה השש-עשרה.

צא וראה, שתמונה זו של עיסוק רוחני ופעילות אידאית לא היו רק נחלתם של חוגים אינטלקטואליים אליטיסטיים בעריה הגדולות של האימפריה העות'מאנית, אלא אף במקומות הנדחים החיו מגורשי ספרד את מורשתם הרוחנית במתכונת דומה: הלכה — מזה, ופילוסופיה ומדעים — מזה. כך כותב אחד מצעירי החכמים מסֶרס, שיצא לקנא את עלבון מקומו מר' שמואל סבע, רופא ורב באדריאנופול, שההין לומר בדרשתו, שאינו דומה אויר עיר אדריאנופול כאויר עיר שרץ או ייאנבול או קומורג'ינה וכו' והיתה הכוונה להבזות

⁵¹ ראה למשל דברי ר' משה אלמושינינו בהקדמת ספרו 'מגדל עז': 'נדרשתי לאשר שאלו ממני תלמידים, להתענג בעז ותעצומות תעלומות חכמה ודעת כמסת ידם בהצמדם יחד לבא בסודם עד יסודם. להעמידם על נכון כונתי באהבתי אותם בהבנת כונת חבור אבוהמד אלגזל... וזכות כונתם בשקידת למידת חמדת הדת מסיעתם, וצדקתם בלמוד התלמוד עומדת לעד לעומתם; על כן אמרתי הנה באתי לתת שאלתם ולעשות את בקשתם, ומה גם בראותי בחזוטי רבים מעמי הארץ מתייהדים בעצת חולשת השכלתם להרחיק למוד אמות החכמות הנעלמות מעיני פני בחינתם, יכירו וידעו כי קוצר השגתם ומעוט הבנתם יעשו זאת, ישומו על עקב בשתם.... אינני שומע לרוחתם לשועתם לבטל ממני עול מלכות מלאכות למוד התורה ברה מאירת עיני פני חשכתי אפילו שעה אחת...' (פ' קנטירה-בורגוס, כתב יד עברי שנתגלה מחדש, ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 288; והשווה: 3-9 pp. [1959] *Sefarad*). וראה להלן הערה 62 דברי ר' שלמה לבית הלוי על לימודיו.

⁵² ראה למשל דברי ר' דוד קונפורטי (קורא הדורות, ברלין תר"ה — מהד' ד' קסל, דף לט,א) על ר' דוד ו' שושן: 'גם בזמן ההוא [סוף מאה ט"ז — ראשית י"ז] היה בשאלוניקי הרב ר' דוד ו' שושן רב כולל בכל החכמות, הן בתלמוד הן בכל שאר החכמות, בתכונה ובפילוסופיא, וגם היה בקי מאד בספרי דת הישמעאלים, עד שהיו באים אצלו חכמי הישמעאלים ושופטיהם ללמוד ממנו בספרי דתם. והיה סגי נהור ועשיר גדול והלך לו משאלוניקי לקושטנדינא לדור שם וגדולי חכמי הישמעאלים היו מכבדים אותו שם מאד מפני חכמתו הגדולה ונפטר שם בקושטנדינא'.

⁵³ ראה משי"כ על ר' יעקב לבית הלוי, תלמידו של ר' דוד אבן שושן, אשר תרגם את הקוראן (כ"י אוכספורד 2207), באנציקלופדיה יודאיקה בערכו Levi, Jacob ben Israel

בעליהן בעיניו, כי כפי רוע האויר כמוהם יהיו אנשיהם'. הצעיר, שלימים הפך לאחד מגדולי חכמי ישראל באימפריה, מזמין את הרב לדור־קרב אינטלקטואלי:

... צא נא השדה ונלחמה בתורת הכתב והמכתב במקרא במשנה ובתלמוד סיפרא וספרי וכוליה תלמודא. ובחכמות החיצונות הרגליות עיוניות טבעיות אלהיות ובהגיון ובח' ספריו ובחכמת ההנדסא ובתכונה ובחכמת המשפטים בטבעיות שמע ארוך וקצר הויה והפסד ספר הנפש ואותות עליונות וספר בעלי חיים וספר המדות. גם במלאכתך מלאכת הרפואה ואם בעיניכם היא חכמה, למלאכה ולא גדולה תחשב אצלנו וביותר מזה ממה שתוכל לשער במלי דעלמא. נס נא את עבדך אשר הרחבת פה הארכת לשון על מושב הדרו וראית מכל מה שהפה יכולה לספר אם תשאל ולא ישיבוך על ראשון ראשון, דבר כי חפצנו צדקך...⁵⁴

ה'אביר' חס־המזג מציע לחכם ש'עלב' בעיר מושבו את כל תחומי העיון המקובלים לדור־קרב רוחני. מאלף הדבר, שנימנים כאן כל המקצועות ותחומי הפילוסופיה והמדע בצד התורה שבכתב ושבעל־פה, אולם הבולט בחסרונו הוא דווקא אותו תחום, שלדעת החוקרים כבש את ליבות מגורשי ספרד – הקבלה. והנה, העיון בכתבי ובספרי חכמי האימפריה העות'מאנית (להוציא ארץ־ישראל) מעלה, שבניגוד למקובל בספרות המחקר, עד שני העשורים האחרונים של המאה השש־עשרה אין עיסוק אינטנסיבי נרחב בתחום הקבלה אפילו בחוגי חכמים. גם הדרשות והפירושים הנדפסים מידי חכמי איסטנבול ושאלוניקי אינם נושאים בדרך כלל אופי או חותם קבלי עד סוף המאה השש־עשרה. הקבלה מופיעה בהם כמקור ספרותי־אידיאלי נוסף ותוך כדי הרמוניזאציה והתאמה לספרות הפילוסופית־העיונית. עד סוף המאה השש־עשרה, ואפשר גם לאחר מכן, טרם היתה הקבלה תחום עיוני הפתוח לציבור המשכילים או מבוקש על־ידם. זאת, בניגוד מוחלט למעמדם של הפילוסופיה והמדעים לענפיהם.

חכמים למדו קבלה בדרך כלל בשלב מאוחר יותר של חייהם, כמקצוע וכתחום נוסף של תורה והשכלה. רוב הוגי הדעות שכתביהם נדפסו ראו בוזה ובספרות הזוהר – מדרש מן המדרשים, ויש שאף גינו את החיבור והתבטאו נגדו בחריפות.⁵⁵ מהידוע לנו עד כה על הפעילות האינטלקטואלית והתסיסה הדתית בקרב חכמי האימפריה העות'מאנית, היו

⁵⁴ קונטרס בכ"י העתיד להידפס על־ידי ב'קובץ על־יד' ס"ח, כרך יא (תשמ"ה).

⁵⁵ ראה מה שהביא י' תשבי מדברי ר' שלמה אלקבץ בספר ברית הלוי: 'לבעיות ספר גליא רזא', ציון מח (תשמ"ג), עמ' 104. על הגיל בו למדו קבלה ראה להלן, הערה 62. וראה למשל דברי ר' יצחק עונקנייירה (איומה כנדגלות, קושטא של"ז, דף טו, ב): 'זוה עון פלילי ביד מקובלי הדור הכותבים שמות הקדש להחיש למקשה ללדת. כי לא ימנע, אם מועיל השם להוריד הולד – הרי הם רעים וחטאים ליי מאד, שממהרים קודם הרצון הקצוב. ועוד דנפיק מיניה חורבא – כי אולי היה יוצא במזל נאה צודק, והם מוציאים אותו במזל רע ומר; ואם אינו מועיל – הם גורמים רעה לעצמם שמשתמשי בקדושה לבושה ולמשיצה, והטוב בעיני האלהי ינצל ממכשול זה....'

לימודי הקבלה והיצירה הקבלית עניין לחוגים סגורים וליחידים סגולה, דוגמת מה שנתקיים והיה בספרד במאה החמש-עשרה. כאמור, הקבלה לא כבשה אפילו את לבות חכמי האימפריה. רבים מגדולי החכמים אף הביעו התנגדותם לה ולהשפעתה על ההלכה.⁵⁶ הבולט שביוצרים המקובלים הוא בלי ספק ר' מאיר אבן גבאי, אשר ישב בתיריה וספריו נדפסו באיסטנבול בשנת ש"ך. מלבדו ידוע ר' שלמה אלקבץ, אשר סביבו נתקבעה חבורת מקובלים — או נוהים אחר הקבלה.⁵⁷ כן אפשר להזכיר שמותיהם של חכמים כר' חיים עובדיה די בושאל,⁵⁸ ר' יוסף טאיטאצאק⁵⁹ ואולי גם מחברו האנונימי של ספר גליא רזא.⁶⁰ מכל-מקום, גם אם יימצאו עוד מקובלים אחדים, מעטים מאוד הם המקובלים שכתביהם או עדויות עליהם הגיעו אלינו מאיסטנבול, שאלוניקי ושאר ערי האימפריה העות'מאנית. יתר-על-כן, דומה שעל רקע הפעילות הנחשנית והמקיפה של ההדפסה בתחום ספרות המדרש והאגדה, שהתנהלה באזורים אלה ואשר נסקרה לעיל, בולטת דלות הפעילות של ההדפסה בתחומי ספרות הקבלה.⁶¹ גם כתבים אחרים של גדולי חכמי ספרד והוגיה בעבר

⁵⁶ ראה למשל את הדיונים בסוגיית 'ה' אלהים אמת' אצל ר"ח עובדיה די בושאל ור' אליהו מזרחי (לעיל, הערה 10). והשווה: 'י' תא שמע, "אל מלך נאמן" — גלגולו של מנהג', תרביץ לט (תשל"ל), עמ' 184–194; שם, מ (תשל"א), עמ' 105–106; ש"ז הבלין, 'עוד לעניין רמ"ח תיבות בקריאת שמע', שם, עמ' 107–109. ויש להוסיף גם שו"ת הרדב"ז מכתב"ד, בני ברק תשל"ה, או"ח, סי' יב. ציונים והתבטאויות נוספים מצויים בספרות התקופה, ואכמ"ל. וראה: 'י' כץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 55 ואילך. ⁵⁷ ר' ישעיה הורוויץ, שני לוחות הברית, מסכת שבועות, אמשטרדם ת"ט. ואולי היה חוג כזה גם סביב ר' יוסף קארו? וראה מה שהעלה ר"צ ורבלובסקי על חכמי שאלוניקי ואדריאנופול שעלו לצפת, בספרו הנ"ל לעיל, הערה 33.

⁵⁸ באר מים חיים, שאלוניקי ש"ו (ראה עליו אצל ורבלובסקי, הנ"ל, במפתח בערכו). ⁵⁹ אף כי דמותו היא מורכבת וקשה להכריע, לפי שעה, בצורה בהירה מהי דמותו הרוחנית. לאור מחקריי של סרמונטה (ראה לעיל, הערה 48) ואידל (הוכיח שאין לייחס את ספר המשיב לר' יוסף טאיטאצאק בשאלוניקי, שכן נתחבר בספרד ערב הגירוש. ראה: 'עיונים בשיטתו של בעל "ספר המשיב"', ספונות יז, [תשמ"ג], עמ' 201–243 ובפרט 238 ואילך), ולאור העובדה שכתביו רובו תלמידיו מעידים על כיוון הגותי שונה מן המיוחס לו כמקובל.

⁶⁰ כפי שמשערת במידה של סבירות ר' אליאור, גליא רזא, ירושלים תשמ"א, עמ' ז–יד; הנ"ל, 'המאבק על מעמדה של הקבלה במאה ה"ז', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"א), עמ' 177–190. ולאחרונה מסכים עמה 'י' תשבי (לעיל, הערה 55), עמ' 103–104, וחולק עליה ד' תמר, 'מהדורה ביקורתית של גליא רזא', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 647–650. אולם, לענייננו, כיוון שבעל הספר מעיד על עצמו שפעל באווירה מתנכרת, וכיוון שאין אנו שומעים פרטים על חוג מקובלים סביבו ולא על מוריו — גם אם ישב בעיר מערי האימפריה, אין בזה כדי לשנות את התמונה העולה ממקורות אחרים, אלא דווקא לאששה. ⁶¹ מועטים מאוד הם החיבורים הקבליים שנדפסו באימפריה העות'מאנית במאה ה"ז. זוהר חדש, נדפס שם לראשונה בשאלוניקי ש"ז. מבין המקובלים המאוחרים רק ספר טעמי המצוות לר' מנחם מריקנטי זכה להידפס בקושטא בשנת ש"ד; ומבין המקובלים החיים, מלבד ר' מאיר אבן גבאי, ר' חיים די בושאל, ור' שלמה אלקבץ (שרש ישי) שהוזכרו, נדפסו בשאלוניקי ובקושטא רק חיבורו של ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי ודרשות ר' שלמה מלכו. שני חיבורים שהצד הקבלי שבהם אינו עיקר. גם לאחר שיצא שמעם ונתפשט טבעם של קבלת קורדובורו, קבלת האר"י ומנהגי החסידות של קהילת צפת, גם אז חלף זמן ניכר עד אשר התגברה פעולת ההדפסה של ספרי קבלה במרכזי האימפריה (למשל: ספר מעולפת ספירים, קושטא ת"ך; ספר מאירת עינים, קושטא ת"ך–תכ"ה ועוד). גם במאה השבע-עשרה עדיין אין ספרות הקבלה תופשת מקום מרכזי

הרחוק והקרוב בתחומי ההלכה, הפרשנות והמחשבה היהודית זכו להידפס בהיקף ניכר. על-כן כולטת שבעתיים ההימנעות מהדפסת ספרי קבלה באימפריה העות'מאנית, וזאת גם לאחר הדפסת הזוהר באיטליה.

צא ולמד מכל אלה, שמעמדה של הקבלה לא נשתנה במרכזי הרוח הגדולים שבאימפריה במשך כמאה שנה לאחר הגירוש מזה שהיה בספרד טרם הגירוש. הקבלה איננה הופכת מנושא לימוד איזוטרי לנושא לימוד אכזוטרי. כמו-כן אין הקבלה כובשת את הלכבות של חוגי משכילים רחבים, אלא נותרת נחלתם של אישים וחכמים מעטים, שלהם תלמידים מעטים ביחס. וזאת, בניגוד מוחלט למעמדם של הפילוסופיה והמדעים במרכזים אלה. נמצא, שהתהליכים וההתפתחויות הרוחניות האופייניים לצפת ובמידה ידועה גם לירושלים, אין תוקפם יפה לאזורים אלה, וממילא צריכים אנו גם לבדיקה מחודשת בדבר הסיבות והגורמים שהביאו לעליית הקבלה בצפת ובא"י בכללה — שכן, בלי ספק אין היא פועל יוצא ישיר לגירוש ספרד ולכרוך בו.

מכל מקום, בסוף המאה השש-עשרה ובמרוצת המאה השבע-עשרה, בהשפעתה של קבלת צפת, נשתנו פני הדברים ונשתנתה גם האווירה הציבורית כלפי הקבלה, אולם, גם במאה זו מועטים הם המקובלים הידועים לנו בשמם ובכתביהם באזורים אלה.

[ד] תמורות ושברן

דברים שהעלינו עד כאן על כיווניה המרכזיים של הפעילות האינטלקטואלית משקפים את המהלך הכללי של העיסוק העיוני במאות השש-עשרה והשבע-עשרה. אולם, היו גם היו שינויים והתפתחויות בגופו של העיון ובתכניו במהלך תקופה זו, שינויים שהביאו עמם מהפיכה מהותית בגישה הכללית, אף שהתמורות בצורות העיון ובמסגרותיו הינן קלות יחסית.

כאמור, לצד ההתרכזות בתלמוד ובהלכה, עמד במרכז של הפעילות האינטלקטואלית של יהודי שאלוניקי ואיסטנבול ושאר המרכזים באנטוליה ובבאלקן במאה השש-עשרה העיסוק הפילוסופי-המדעי — במסגרת הקהילה ובית-הכנסת ומחוצה לו, הן בצורת דרוש ופירוש הן בדיון לגופו של נושא. ביטוי מפורש לכך נמצא ברוב כתבי החכמים שהגיעו לידינו, והוא אף נאמר ומוכרז על-ידם בריש גלי. ר' שלמה לבית הלוי מספר על לימודיו בצעירותו:

בפעילות ההדפסה בקושטא, בשאלוניקי ובאזמיר. כתביידי של קבלה מצויים היו בידי המגורשים וצאצאיהם במרכזים אלה כבמקומות אחרים אליהם גלו. כך למשל, כשבאו מדפיסי הזוהר להדפיסו באיטליה, חיפשו ומצאו כתביידי גם באימפריה העות'מאנית. ראה: י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', פרקים א (תשכ"ז), עמ' 143 והערה 46, עמ' 182. מכתבי חכמי שאלוניקי וקושטא ומכתביידי קבליים מן המאות הט"ז-ה"י ברור, שהיו בידם כתביידי וספרי קבלה, אלא שככל הנראה לא ראו להדפיסם.

...דברי חז"ל... עתקו גם גברו מעל קומתי הקצרה ושכלי הדל... להתייחסם... פעמים על כללי הלשון והמבטא ופעמים על שרשי המשנה והגמרא, פעמים על התחלות הגיוניות והוראות הלציות ופעמים על הנחות הנדסיות ומספריות, פעמים על יסודות טבעיות ופעמים על הקדמות תכוניות, פעמים על הצעות מדותיות ופעמים על נסיונות תרופיות. פעמים על גזרות אלהיות ופעמים על נסתרות מקובלות... לכן מאז שמתי פני לאחוז מעט מזער מן החכמות הרמות האלה, לקבעתי עתים לכל אחת מהן עם מלמדים מועילים, ולמדתי מקצת לשונו' הגויים למען אשר ימצאו בספריהם ביאורים רחבים וספרים יקרים בהם ובהמונם ובהמיהם, בהשעני תחלה על פנת יקרת יסוד תורתנו וגמרתנו ופוסקי דיננו, וקובעי ישיבות החשובות בעירנו עיר גדולה לאלהים.⁶²

בין אם למד ר' שלמה לבית הלוי את כל מקצועות החכמה כדי להבין מאמרי חז"ל, בין אם למד השכלה כללית אצל מורים פרטיים, משום שזו היתה גם מורשת אבותיו; מתברר מדבריו, שטרח להעמיק לחקור בכל אלה ובלימוד לשונות. הנחת היסוד שלו היתה, שהתורה ודברי חז"ל מכילים בתוכם את כל החכמות בצורה נסתרת, לפיכך, המבקש לעמוד על טיבה של תורה צריך שידע היטב את הפילוסופיה והמדעים. הנחת יסוד זו היא שהביאה אותו ואחרים לבנות פרקים ומאמרים שלמים על יסוד דברי פילוסופים בני ברית ושאינם בני

⁶² ר' שלמה לבית הלוי, לחם שלמה, שאלוניקי שנ"ז, דף ב, א. וראה גם דבריו בספר לב אבות, שאלוניקי שכ"ה, דף לט, א: '... ואולי בא כאן ללמדנו סדר האושר. כי תחלה ישלים עצמו בהמלא כריסו בשר ויין וזה ברוב שקידה ובקיות בתורה כלה ובתלמוד ומפרשיו — וזה לדעתי יהיה בכלל האנשים עד זמן שלשים שנה. אחר זה יתעסק בלמידת החכמות כדי לדעת מה ששייך לאפיקורוס — וזה ודאי יהיה בקובעו למודו על הגיוניות, למודיות, טבעיות ואלהיות — שימשך זה עד זמן שנת המ', בבלתי עוזבו מה שלמד תחלה שהו' השרש... אח"כ יתעסק בידיעת הדרושים התוריים האלהיים, כמו ידיעת לפני מי הוא עמל... אשר באלה יטרח עד אחרית חלדו. ובפרט שבאלה השנים יהיה טורח בהבין חכמת הקבלה על כוריה, אשר בה בלי ספק אמתת אלה הדרושים בהיותם מובנים כפי האמת ונוטים גם אל הנמצא מהאמת בחקירה השכלית בהיותו מזוקק מן הסיגים'. סדר ודירוג הלימודים כאן, כמו גם דמותו של המשכיל 'המאושר', השולט ועוסק בכל 'החכמות', אופייניים להוגים רבים במאה השש-עשרה. אין, כמובן, ללמוד מקביעת הגיל לכל תחום, שאכן כך נהגו למעשה (שלמה לבית הלוי עצמו נהג אחרת; ואולי זה פשר הערתו: 'וזה לדעתי יהיה בכלל האנשים', ולא במיוחדים שבהם). להצעות הגיל כאן השווה: מ' אידל, 'לתולדות האיסור ללמוד קבלה לפני גיל ארבעים', *AJS review* 5 (1980), עמ' א-כ. ר' שלמה לבית הלוי חזר על דברים אלה פעמים הרבה, וראה למשל: לב אבות, דף נט, א: '... ומסדר דבריו למדנו ברמז שתחלה יתחיל האדם ללמוד התורה כדי שיהיה שלם בדרך ארץ ובמה שראוי שיתנהג בו. ולכן כשאין ד"א נגזר שאין שם תורה. אחר זה ילמוד חכמת ההגיון כדי שתעלה בידו יראה מלשנות ולחטוא במופתים ובהקשים, ולכן כשלא יש יראה נגזר שלא יהיה שם חכמה. אחר זה ילמוד הידיעות והחכמות הטבעיות כדי שמהן יוכל להבין האלהות, ולכן כשלא יש בינה נגזר שלא יש דעת, כי הטבעי הוא המוצא מציאות המניע הראשון כמו שידע מי שעייין בח' מהשמע. אחר זה ישתדל להכין ספוק צרכי חייו. ובאחרונה ישוב אל למוד התורה כדי להבין אותה עם כל סודותיה וכדי שיקיים מצותיה עם הכונות האמתיות...'

ברית, ואין צריך לומר על פירוש פסוקים או דברי חז"ל.⁶³ כתביו, כמו גם כתבי חכמים אחרים, זרועים הערות על הזהות בין סודות וכוונות התורה ודברי חז"ל לרעיונות ולתפישות של הפילוסופים היוונים והערבים. וכך יאמר בפירושו לאגדות חז"ל:

...דומה זה [מאמר בבראשית רבה] בעצמו למה שכתוב בספר אובי"דיאו הנקרא מיטאמורפו"שיאוש, והרבה דברים מצאתי בבראשית רבה בדמותם בצלמם כאשר הם שם אולי הם סברות אפלטוניות שגם אצלו באו בקבלה.⁶⁴

דברים אלה אינם בחינת תשלום מס שפתיים גרידא, אלא יכולים אנו לומר בפה מלא, שבכתביו שלו כמו גם בכתבי ר' יצחק אדרכי, ר' משה אלמושיני, ר' יצחק אבן אריו, ר' ברוך ן' ברוך ואחרים, הרעיונות, הדעות והלכי הרוח הפילוסופיים הם הם הקובעים את אוירת החיבורים ואת תכניהם. הנושאים הנידונים והפרובלימאטיקה המעסיקה חיבורים אלה שאובים מן הפילוסופיה היהודית והלא יהודית. יפה הגדיר ר' יצחק אבן אריו את שיטתו ואת שיטת מורו ר' יוסף טאיטאצאק וחבריו: 'וקשרתי חבל החכמה בחבל התורה וחפרתי וחפשתי וחקרתי בדעתי ובשכלי את הביאור הזה באר היט' מה שלא קדמני אדם בו'.⁶⁵

מגמה זו כרוכה היתה בפרשנות אלגוריסטית, וביסודה מונחת התפישה, שהרמב"ם נתן לה ביטוי קולע: 'קבל את האמת ממי שאמר'. אולם, יש מהם שאף הרחיקו לכת ואמרו יותר מכך:

...שיש לנו לקבל לכל האומרים דבר חכמה, והנה התורה קוראה לחכמי אומות העולם חכמים... ואם אמור יאמרו חכמים בעיניהם אנשים שנאו דעת ויראת ה' לא בחרו, לאמר: מה ידעו ולא נדע מתורתנו הקדושה... הנה אלה הסכלים הנבדלים מן הדעת ראוי לפקוח עיניהם... כדבריכם כן הוא, אמנם לא ראינו מי שלמד החכמות מכתובי המקרא כי אם מן הספרים המיוחדים להם. ועוד כי השכל מאחר שדרכו להשכיל יטה יותר ויכריח הדברים הבאים בראיה ובמופת יותר מן הדברים הנאמרים

⁶³ ראה למשל דברי ר' שלמה לבית הלוי בהקדמתו לילב אבות: '...ראיתי לקחתי מוסר להציע [=להקדים] אל ביאור המסכתא הזאת מאמר קצר מדותי מאד נעלה לתהלה, יקר מכל כלי חמדה לתעודה, שהדרוש הכולל [=הרעיון המרכזי] שבו לקטתי מן מחבר חצוני ועליו תטוף מלתי...'; והשווה לדברי ר' יצחק אבן אריו, בהקדמת 'תנחומות אל', שאלוניקי של"ח: '... והיתה מחכמתו ית' להסתיר עניני החכמה ולכותבם ברמז אל החכמי, וזלתי מציאות השם וחידוש העולם אשר כתב אותם בפירוש... אבל כל הענינים אשר אין גבורת המופת בא עליהם... כתבם האל ית' בתורתו ברמז... אבל החכמי יבינו כי אותם הדברים הם רמז ויש להם תוכיות...'. בירור תוכיות זו הוא פרי עמלו השכלי, ובאוריו 'כולם הנה הם לקוחים מספרי הפילוסופים הקדומים אבל הם מחודשים'...

⁶⁴ לחם שלמה, שאלוניקי שני"ז, דף יא, ב. עמדתו העקרונית מנומקת ומבוטאת לפרטיה, למשל, ב'ילב אבות', שאלוניקי שכ"ה, דף כו, א.

⁶⁵ תנחומות אל, לעיל, הערה 63 (ההדגשות שלי — י.ה.).

כפי מה שיראה מן הכתובים... והמופת ההגיוני החותך, הוא העד, הוא הדין, הוא המוכיח; ולו יד ושם במושכלות ועדיו יעמוד יותר מן המקובלות ושאר הראיות.⁶⁶

לא רק סנגוריה על הדרך והשבת מלחמה שיערה כנגד המתנגדים והתוקפים את השיטה לפנינו — אלא אף ניסוח מרחיק לכת, שרבים מן החכמים המתפלספים בני הדור ההוא (ממחצית המאה השש־עשרה ועד ראשית המאה השבע־עשרה) לא היו סומכים ידיהם עליו. דומה, שבעניין אחד יכלו המבקרים להסכים עמו והוא: 'לא ראינו מי שלמד החכמות מכתובי המקרא כי אם מן הספרים המיוחדים להם' — וזה היה גם שורש ביקורתם. לפנינו אדם, שבניגוד לרוב החכמים המתפלספים בדורו,⁶⁷ אינו מבקש להסתתר מאחרי האמירה, שכל החכמות ניטלו מישראל, אשר איבדן מפני צרות הגלות (גם אם הוא מקבל תפישה זו). האחרים, העומדים גם הם בפני ביקורתם של חוגי חכמים המתנגדים לשיטתם, מנמקים דרכם בהסברים מקובלים וידועים, שרווחו כבר במאות ה"ג-הט"ו. הם מסכימים ומדגישים חזור והדגש, שדברי התורה ודברי חז"ל עדיפים על החכמות גם בצורה וגם בתוכן.⁶⁸ אולם, אין ספק בדבר, שאמירות אלה בתקופה זו אינן באות להצר רגלי החכמות או לבטל את ערכן. אדרבה, הן מעניקות לגיטימציה כנגד הביקורת ההולכת וגוברת מצד חוגים שונים אחר גירוש ספרד.⁶⁹ העלאתה על נס של האמונה והתורה; דברי ביקורת על המתפלספים, על הסכנה שבעיון הפילוסופי, על ההריסה, ועל אריסטו והוגים אחרים; זלזול בחכמי אומות העולם וכדומה — כל אלה מצויים בכתבי רבים מן המתפלספים עצמם באיסטנבול ובשאלוניקי במאות השש־עשרה-השבע־עשרה. אולם, אין הם באים למנוע את העיסוק הפילוסופי, אלא אדרבה — מטרתם להציג את הדובר ואת ההוגה כאיש מאמין, שאינו נוהה אחר הפילוסופיה בלא ביקורת וכדי לתת לו לגיטימציה, שתחזק אותו מפני ביקורת אפשרית שתופנה נגדו.⁷⁰ הביקורת כלפי חוגים אלה של הוגי דעות מתפלספים

⁶⁶ ר' אברהם אבן מיגאש, כבוד אלהים, קושטא שמ"ה, דף נז, ב.

⁶⁷ ראה למשל: דבריו המפורשים של ר' שלמה לבית הלוי כנגד גישה זו ב'לחם שלמה', שאלוניקי שנ"ז, דף ד, א. אך השווה דבריו שם, נד, ב — נה, א: '... וכל דברי שאר החכמות באים ברמז בדברי הספרים הקדושים... ולא יבין הרמזים והסודות ההם רק מי שלמד אותם בספרי החכמו' המיוחדים לזה...'

⁶⁸ קצרה היריעה מהביא הערות הארות אלה, ורוב החיבורים גדושים בהן.

⁶⁹ ממילא חוששני שאין לקבל את מסקנותיו של מ' פכטר בעניין זה בחיבורו: ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת (לעיל, הערה 33), עמ' 63 ואילך ובעיקר עמ' 77-84, שהתרשם מדברים אלה כאילו לפנינו אישים המתנגדים בחריפות לפילוסופיה הראציונאליסטית או מסתייגים ממנה, והפילוסופיה ממלאת 'תפקיד יותר קישוטי-סגנוני מאשר אידאית-כני'. ואין כאן מקום להרחיב.

⁷⁰ ואכן הם מרבים להתגונן כנגדה ללא יוצא מן הכלל. וראה מה שהובא לעיל, בהערה 51 מדברי ר' משה אלמושנינו; וראה דברי שלמה לבית הלוי, למשל ב'לב אבות', דף קכה, א: '... גם אם נא מצאתי חן וחסד בעיני רבים ונכבדים מהרבנים וגאונים אשר יש ויש שאינם רוצים להיות נזכר ונפקד לפניהם דבר חכמה וכינה שתהיה נמצאת בספרים חצוניים, אשר בזה הייתי רוצה לדון לפניהם בקרקע כנושא ונותן בדבר הלכה ערוכה בכל ושמורה, בזוכרי ראיות ראיות מן התורה נביא' וכתוב' ומאמרי התלמוד והמדרש' וספרי הוזהר יעידון יגידון כי כל כיוצא בדרושי' הנמצאים באמתחות צחצחות ספר זה — שנבחנו ונצרכו מאתי בכור ומצרף האמת והאמונה... וכל מן דין כל מן דין סמוכו לנא...'. ועוד כהנה הרבה בכתבי אחרים.

מתונים נמשכת לאורך כל המאה השש־עשרה.⁷¹ אין ספק, שהיו גם חוגים שראו בבקשה אחר משמעות פנימית־פילוסופית בפסוקי מקרא ודברי חז"ל, שיטה פסולה מכל וכל. אלה דבקים בפשט הכתוב בלבד.⁷² אין דבר זה מיוחד לאזור זה ולתקופה זו, וכבר היו דברים מעולם בתפוצות ישראל, שבהן נפוצה הידיעה הפילוסופית — בספרד, פרובאנס וביזאנטיון במאות הי"ג, הי"ד והט"ו. קשה להעריך כוחם ומשקלם של חוגים אלה. אולם, ככל הנראה, אותם חוגי חכמים תלמודיים, שביקשו להימנע ולמנוע מן העיסוק הפילוסופי ועל־כל־פנים מן העיסוק וההוראה של חכמות הנוכרים, כוחם היה רב וגישתם הלכה והשתלטה ברחבי האימפריה ככל שנקף הזמן. מדבריהם אנו שומעים, שגם אותה פעולה מרשימה ונרחבת של הדפסת מדרשים והפצתם כוונה, לפחות בחלקה, למטרה זו, כדברי ר' שלמה קבלייר בקולופון של ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"ז:

לא... נכספתי למעשה ידי הדפוס אף כי רבה היא... אך למען ידעון דור אחרון אשר בילדי נכרים יספיקו את אשר יעץ האלהים בלב רבותינו הקדמונים וזכרונם לברכה בפירוש כל פסוק מפסוקי תורתנו התמימה, פירושי' אמתיים מסכימים לאמת מכל צד, אשר עד היום לא שמעו אויבינו כי נודע לנו מאת אלהינו...

מה שלא עלה בידי הדורות הראשונים לגירוש, עלה בידי הדור הרביעי. בסוף המאה השש־עשרה וראשית המאה השבע־עשרה חל שינוי ממשי בתוכנם של דרשות ופירושים — גם אם צורתם נשארה פחות או יותר קבועה. המורשת העיונית ודרך העיון הפילוסופית שוב אינם עיקר, אלא הם הופכים לטפלים. מצב דברים זה ניכר יפה בחיבוריהם של אישים כר' אליהו אבן חיים, ר' יוסף ב"ר משה מטרנני ור' יאשיהו פינטו⁷³ — בראשית המאה השבע־עשרה, וכולט כפל כפליים בכתבי חכמים מאמצע המאה השבע־עשרה כר' יהושע בנבנשת, ר' אהרן צורוגון או ר' ישראל בנבנשת,⁷⁴ וכן גם בספריו המרובים של ר' שלמה אלגזי.

⁷¹ שיטה עיונית ופרשנית, הבנויה כולה כנגד שיטה פרשנית זו, מצויה אצל ר' יעקב אבן חביב בפירושו 'אמר הכותב'. וראה מה שכתבתי במאמרי: 'ר' יעקב ו' חביב — לדמותה של ההנהגה היהודית בשאלוניקי בראשית המאה הט"ז, דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות ב (תשל"ו), עמ' 123–126. והשווה למשל לדברי ר' שמואל יפה אשכנזי שהובאו לעיל ליד הערה 42, שאף הוא נמנה על אסכולה זו, אם כי הוא מתון בהרבה בגישתו.

⁷² וראה הדברים החריפים שכתב כנגדם ר' אברהם אבן מיגאש, כבוד אלהים, שם, דף קט, א — ומה שכתב על כך ח"ה בן־ששון במבואו להוצאת ירושלים תשל"ז, עמ' כו–כו. וראה 'תנחומות אל' (הנזכר לעיל, הערה 63), לר' יצחק אבן אריו, בהקדמה ושאר מקומות. ר' שלמה לבית הלוי מתווכח עמם בחריפות רבה בהרכה מקומות. למשל: לחם שלמה, שם, דף נא, א; עגב, עה, א; 'תאלמנה שפתי שקר הדוכרים על מאמרי רבותנו שאין להם תוכיות וצורה פנימית עצמית נפשית...'; שם, נד, ב: 'מה ישיבו הבוררים בעם... המזלזלים בכבוד הרודף אחר הידיעה והחכמה' כלם...'. וכן ראה אצל ר' יעקב לוצאטו, קהלת יעקב, שאלוניקי שד"מ, דף קסב.

⁷³ וראה בחיבוריהם: הנותן אמרי שפר (ונציה ש"צ; פפד"מ תע"ג); צפנת פענח (ונציה ת"ח; פפד"א תנ"ד); ר' יאשיהו פינטו, כסף נבחר, ונציה שפ"א; כסף מזוקק, ונציה שפ"ח.

⁷⁴ וראה בחיבוריהם: אוני יהושע, קושטא תל"ז; בית אהרן, קושטא תל"ט; בית ישראל, קושטא תל"ח.

כמדומה, שאיור נאה ביותר למצב הרוחני המשתנה מצוי אצל ר' ברוך ב"ר משה ן' ברוך. חכם זה היה מתפלסף בכל רמ"ח אבריו, והוא מספר בהקדמתו:

... הספר הזה נחלק לשני חלקי, והוא חלק הדמיון הכוזב וחלק השכל הישר משיב דברים נכוחים ודרושים אמתיי, והדמיון יסדר הספקות בחלק שלישי והשכל יענה חלקו בסתירת דבר דבר מקושיותיו נגד האמת. והוא כמו חבורים רבים שראיתי בלועזים ויונים נקראים די"אלוגו והוא מלה יונית מורכבת כאלו אמר די"ו לוג"ו, רוצה לומר שני מדברים. והחלק הראשון מהדמיון נקרא קהלת. והחלק השכל האמיתי נקרא בן דוד, להי' האמונ' האמתי' מקובלת מאב לבן... אחר מצאתי לאחד מחכמי הנוצרים והוא טומאס דיקי"אנו בדרו' א' מדרושי הנפש שאלה י"ד חקר... ובהשיבו אל הטענות אמר, זה לשונו, ששלמה דבר בספר קהלת כמראה פנים לשני חלקים הסותרים. פעם ידבר בשם החכמים ופעם ידבר בשם הכסילים. עד כאן... ועז"ה [ועל זה הדרך] כתב אבוהמד בספר כונות הפילוסופי... ולכן כדי לעשות ספר ההפלה חבר ספר כונת הפילוסופים כדי להפילם. וכן עשה שלמה המלך בזה הספ' [קהלת]...

... ולפי זה קראתי שם פירוש זה קהלת יעקב ... ועוד נבא' בצד פירו' זה פירוש אחר אל הדרך שדרכו בו כל המפרשים ורבותינו שהכל הם דברי השכל, למען נוכל לכלול בו רבים ממאמרי חז"ל לפי דרכם... וקראתי אותו קדש ישראל להיות כל דבריו קדש ואין בהם חול להיות כלם דברי השכל הישר...⁷⁵

נמצא, שבסוף המאה השש־עשרה נכון הוא בעיני חכם מתפלסף להפריד בין דברי חז"ל ושיטתם העיונית לבין דברי קהלת — הכפירה וסתירתה. מי שיטח ויבדוק את שני הפירושים, יתקשה למצוא ביניהם הבדלים ממשיים. אולם שיטה זו ודאי מחוכמת היא ומסלקת כל ביקורת אפשרית, שכן בדרך זו יבואו מאות ציטוטים ודיונים פילוסופיים — בחלק הכפירה, והם ימצאו סתירתם גם כן בשיטות פילוסופיות, מבלי להזדקק תמיד ישירות לשאלת היחס בין התורה לחכמה. ההפרדה בין דברי חז"ל לבין התורות הפילוסופיות מצויה אפוא בתקופה זו בהפרדת הדיון באגדת חז"ל מדברי הדרושים העיוניים מסיבות מתודיות (ר' שמואל יפה אשכנזי), בהסתלקותם של חכמים רבים מדרך העיון הפילוסופית ודבקותם בפרשנות התלמודית, ובשיטות מתחכמות במחנה רודפי השכל (ברוך ן' ברוך). דומה, שאין איור יפה יותר למצב שנוצר, מאשר עיון במפתחות הספרים שנדפסו בתקופה זו. ככל שאנו מתקדמים בזמן, כך מתמעטים המפתחות של הנושאים ומתרכבים מפתחות של מראי מקומות. הולכת וגוברת הדבקות בפסוק או בסוגיה — ומתמעטת הזיקה לנושא

⁷⁵ קהלת יעקב וקדש ישראל, ונציה שנ"ט, דף ז, ב; ח, ב.

העיוני. אין פלא בדבר, שבמאה השבע-עשרה כמעט ולא נדפס מחדש אף ספר דרוש עיוני שנדפס במאה השש-עשרה. לעומת זאת ספרים ומחברים, המבססים דבריהם על פרשנות התלמוד ודברי חז"ל, כמו ר' אליהו אבן חיים או ר' יוסף מטראני, זוכים לכך. דומה, שיותר ויותר אנשים מקבלים ומסכימים לדבריו של ר' יצחק עונקניירה: 'כי זהו השלמות ללכת אחרי עקבות בעלי התלמוד'.⁷⁶ מגמה זו מגיעה לשיאה על סף המאה השמונה-עשרה, כאשר האגדה גופה נדחקת מן הדרשה ואת מקומה תופס הפלפול ההלכי. דוגמת מופת לגישה זו הן דרשותיו הפופולאריות של ר' שלמה רוזאניס.⁷⁷ במאה השש-עשרה מספר ר' שמואל יפה אשכנזי:

... גרסה נפשי לתאבה מילי דאגדתא המושכת לבו של אדם. גם להפיק רצון הרבים הבאי' מדי שבת בשבתו לשמוע הדרשה מפי, נפשם חפצה לשמוע דברי אגדה יותר מדברי הלכה כאשר אמרו במסכת סוטה... סבותי את לבבי על כל מדרש אגדה אשר מצא ידי בבבלי ובירושלמי וזולתם לרעות בגניהם וללקוט שושני מעמקיהם...⁷⁸ ומחרה מחזיק אחריו ר' יוסף בנכנשתי די שיגוביה בביאורו על הכתוב 'אורך ימים בימינה':

... איפשר קרא ימין לחלק הדינין שבתורה שהוא היותר חשוב כימין וגם שהדינים צריכים לעולם כימין שמשמשים בה יותר. או ירצה 'בימינה' — העיון, שהוא העיקר מארי שמעתתא, 'בשמאלה' מרי אגדתא — שם 'עושר וכבוד', שהעם מכבדים יותר למרי אגדתא, כי בעל פלפול אין העם מכירים בו ואין מכבדים אותו...; ...או ירצה 'אורך ימים בימינה'... שכל שבע חכמות כלולות בה... יזכה האדם בעה"ז לאורך ימים אבל לא 'עושר וכבוד', דלא יוכל האדם ליהנות מן התורה 'אל תעשם עטרה' וכו', אבל 'בשמאלה' — החכמות האחרות הכלולות בתורה, בהם תוכל להשיג עושר וכבוד, שתוכל ליהנות מהם.⁷⁹

העם נמשך אחר האגדה, והלימוד נעשה באמצעותה ובאמצעות פרשנות המקרא — ובשתייהן על-ידי העמקת העניין במתן תוכן פילוסופי-עיוני. כל זה יפה לגבי המאה השש-

⁷⁶ ר' יצחק עונקניירה, איומה כנדגלות, קושטא של"ז, דף כא, ב.

⁷⁷ פרשת דרכים, קושטא תפ"ח.

⁷⁸ הקדמת יפה תאר (לעיל, הערה 42).

⁷⁹ דובב שפתי ישנים (לעיל, הערה 38), דף טו, ב; וראה גם שם, דף לו, א: '... ואיפשר שבכתוב ד' חלוקות 'שחר' 'לבנה' 'חמה' 'נדגלות' רמז שיש בעלי מקרא והם כשחר שהוא מה שקורא האדם בקטנות בן ה' שנים למקרא. 'יפה כלבנה' בעלי משנה ולפי שהמשנה סתומה ואין לה אור מעצמה צריכא לגמרא והיא 'ברה כחמה' אלו בעלי התלמוד, 'איומה כנדגלות' כנגד בעלי אגדה שהם ידועים בעיני העם לחכמים כדגל הזה שהוא נראה והעם יראים מהם שאין כן בעלי עיון אין נודעים אלא לחכמים ואף החכמים בעונינו, מחמת קנאה אין מודים במעיינים גדולים מהם "כי החלש יאמר גבור אני"...'.

עשרה וראשית המאה השבע־עשרה. מאוחר יותר שומעים אנו כבר נעימות חדשות. וכך יאמר ר' רפאל מרדכי מלכי, רב ורופא בירושלים בסוף המאה השבע־עשרה:

... וכבר נהגו בכל קהלות ישראל להעמיד להם דרשן שידרוש בכל שבת ושבת במנחה... וחכמי ישראל הדרשנים היו נוהגים לדרוש דרשותיהם משולשות, שליש מדרש, שליש הגדה, שליש דין כמו שהיה ר' מאיר עושה [סנהדרין לח, ב]... ואם כן אין גבול לדרשנים שידרשו בתוך הקהל דבורים של תוספות הקשות, שאפילו המעיין צריך זמן וישוב [הדעת] להבינם, אי נמי אוקימתות בסוגיות הגמרא וקושיות מגמרא לגמרא... כמו שעושים דרשני טורקיא של הראות חכמתן מפלפלין בפוסקים ובגמרא...⁸⁰

אופייה של הדרשה וההוראה ברבים משתנה תכלית השינוי והוא נהפך להיות דרשה בהלכה — כדרשה הספרדית הקדומה של גדולי ההלכה והתלמוד בספרד, אולם בפלפול הרבה יותר אינטנסיבי.⁸¹ סיבות אחדות יש לשינוי מהותי זה בכיוון הרוחני של ההוראה לרבים, והן נעוצות בשינוי הרוחני הכללי שעבר על יהודי האימפריה, בפרק זמן זה. נמצא, שהתהליכים שתוארו לעיל פועלים כמאה שנה — כשלושה־ארבעה דורות לאחר הגרוש. אולם כעבור ארבעה דורות לערך הם ממצים עצמם ולפנינו תהליכים חדשים, אשר צמחו מן הישנים, אך השונים מהקודמים שינוי יסודי.

אולם, בד בבד עם השינויים בתכנים ובצורות ממשך חלק מן הערכים האינטלקטואליים המתעצבים בחברה זו במאה השש־עשרה, להשפיע השפעה מכרעת על דמותם של המשכילים והלומדים. כך הוא, למשל, הערך של ההשגיות והמקוריות. כאמור, המקוריות בניסוח או בפירוש היא אבן הבוחן של החכם, הפילוסוף, הדרשן והמורה לרבים במאה השש־עשרה. והנה, גם כאשר משתנה טעמו של הדור ומשתנים ערכיו הדתיים — והוא רואה בהלכה ובספרות חז"ל את חזות הכל — עדיין שליט ערך זה של מקוריות שלטון ללא מיצרים. גם בחברה מסורתית, אשר בה לכאורה לימוד התורה לגופו צריך להיות עיקר ולא יכולת החידוש בחומר, מודגש כמקודם, שרק לימוד של חידוש שמיה לימוד. על דברי המשנה בפרק קניין תורה, 'גדולה תורה שנותנת חיים לעושיה' וגומר, כותב ר' שלמה אלגזי:

... לא אמר ללומדיה אלא לעושיה שאם האדם ילמוד משנה אחת בלא חידוש אלא גירסא בעלמא על מה יזכרוהו אחרי מותו להיות שפתותיו דובבות, ועל מה יאמרו דבר זה אמר פלוני, כיון שאותו האדם לא חידש דבר במשנה ההיא.

⁸⁰ על־פי ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ג, תל אביב תרצ"ו, עמ' נו.

⁸¹ ראה למשל: דרשת ר' יהודה נ' בולאט — [דרוש בהלכות הפסח], קושטא [חש"ד]. ומה שכתב עליה י"ש שפיגל, 'משהו על יצירתו של ר' יהודה נ' בולט', עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 168–172.

אמנם האיש אשר עשה דברי תורה, פירוש שהמציא דבר מתוך דבר והוציא חידוש לעולם בדברי תורה איש כזה יש לו חיים בזה"ע [בזה העולם] ואף כי אחרי מותו כיון שאמר עליו פלוני חידש זה במאמר זה בפסוק זה הוזה ליה כאלו חי אחרי מותו. ועל זה הביא ראיה 'כי חיים הם למוצאיהם',... למוצאיהם כמו לממציאיהם. פירוש, אותו האדם שממציא דברי תורה מדעתו ומחדש חידושים בתורה יש לו חיים בעה"ב, 'ולכל בשרו מרפא' הוא לעה"ז. שלא תאמר שע"י שטורח לעיין להוציא דבר מתוך דבר יחלה וימות. אינו כן, אלא אדרבה 'ולכל בשרו מרפא' לא חלי ולא מרגיש...⁸²

השקפה זו אינה נחלתו של מחבר זה או אחר, אלא היא מקובלת בקרב חוגי חכמים במאה השבע-עשרה. דברים ברורים וחד משמעיים בסוגיה שומעים אנו מפי ר' משה בנבנשת די שיגוביה בדבריו על לשון התלמוד 'גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים':

... זהו 'גדול הנהנה מיגיעו' שהוא נהנה ויגע בשכלו למצוא דברי חפץ דברי חכמים, 'יותר מירא שמים', שהוא מי שמקיים דברי חכמים על דרך יראת שמים שהוא כמו שירא מה' ית' הנקרא שמים, שירא האדם לחקור באלהיות כך מקיים דברי חכמים בלי ידיעת שרש מוצא דבריהם... אלא מקיים מצד אמונה מאושר הוא... אמנם 'יגיע כפיך כי תאכל' שאתה נהנה מיגיעך ואתה יגע ללמוד ולהשיג מוצא דבריהם יש לך אושר יותר 'אשריך וטוב לך' בעה"ז ועה"ב שכיון שיגעת בעה"ז להשיג פירוש התורה מגלין לו רזי תורה' לעה"ב מה שלא השיג פה בטורח. אבל מי שקיים העה"ז (!) התורה על דרך יראת שמים בלי עיון, כיון שלא טרח פה להשיג, גם שם אין מגלין לו.⁸³

⁸² אהבת עולם, קושטא ת"ז, דף לו, א-ב. וראה מש"כ על דברים מעין אלה ר' שלמה לבית הלוי (השלישי, נפטר בשנת שצ"ד), שאלות וחשובות, שאלוניקי תי"ב, חו"מ, סימן כד, דף מז, א: 'וקש' דאם יהיה אדם אחד שנפשו חשקה בתורה ולא השיגה יד תבונתו ודעתו לישא וליתן בדברי תורה ולהבין ברוב מקומ' בתלמוד ופרושו אבל כל היום יהיה רובץ בין המשפטים לומד מדרשות ואגדות התלמוד ודברי תורה קלי ההבנה, האם בשביל זה לא יקרא ת"ח יוצא מכלל אותם שפטרם הפוסקים בשביל תורתם? רע עלי המעש', וכמה ת"ח יש בזמנינו זה בעלי מעשה וחסדי' שרפים עומדים כל היום בבית המדרש וכו' ומזכים לרבי' לומדים מדרשי רז"ל ודברי הגד' ואינם יודעים לישא וליתן במלחמתה של תורה בפלפול התלמוד ובפירושו, ואולי, העולם נזון בשביל' וקרב לודאי האם בשביל זה לא יקראו ת"ח — זהו דבר זר מאד לע"ד... דעתו אמנם אינה נוחה מכך שיש חכמים המבקשים למנוע את התואר חכם — ואת הזכויות הנלוות לתואר זה — ממי שאין עמו הישגים אינטלקטואליים, אולם אף הוא מסכים ('... דאה"נ [דאין הכי נמי] דגם אם יעסוק במדרש'ו[ת] ואגדו[ת] יהיו לו הדינין האמורי[ם] אלא שצרי'ן[ן] שיהי' [ה] גמר נסביר באותו דבר שהו[נ]א[ן] למד. שיכין פשט המדרש'ו[ת] או ההגדה, אבל אם המדרש שהוא לומד אינו מסביר אותו בדעתו זה בור והדירט ואף אם ילמוד כל היום ה"ל [הוי] ליה] כמאן דליתיה אותו למוד', שעצם קריאת הדברים ואמירתם אינה ולא כלום (וזאת בניגוד לתפישה שעצם האמירה והלימוד בלי הבנה יש לה סגולה לנפש, בגלל קדושת הגלמוד) אם אינה מלווה בהבנה נאותה, אלא שלדעתו די בהבנת פשט המדרשים בלי פלפול בהם כדי שיקרא האדם חכם ובוודאי שאינו צריך לעסוק בהלכה דווקא לפי תפיסתו.

⁸³ רובב שפתי ישנים (לעיל, הערה 38), דף יא, ב. והשווה שם יב, ב: '... עומק המושג היה טורח להשיג בדרך חקירה. מה שאין כן עכשיו 'דרך אמונה בחרתי'. ואעפ"י שיש חוקרים בזמנינו זה לא יש כ"כ (כל כך)

תפישה זו, לפיה לימוד תורה שבעל-פה מחייב חקירה עיונית והתחקות אחר המשמעויות, הסיבות והכוונות בניגוד לעיסוק התיאולוגי, תחום בו עדיפה האמונה ללא חקירה, איננה מהפכנית. אולם השקפות אלה רווחות דווקא בתקופה, בה עולה הקבלה לשיא תפוצתה, והן מניחות ותובעות מן האדם כישורים ומאמץ שכלי שיש עמו מקוריות, ואינן מסתפקות בלימוד מיכאני או סקראלי.⁸⁴ נמצא, שהמגמה האליטיסטית, המעריכה את הכישורים האינטלקטואליים המתבטאים ביכולת הניתוח השכלי והכושר לחדש, ממשיכה לשלוט בחברה היהודית במאה השבע-עשרה, לפחות בין חוגי חכמים ולומדים, גם כאשר אותם חוגים מסתלקים מן העיון והחקירה בתחום התאולוגי.

[ה] גורמי הדומיננטיות ה'ספרדית'

בראשית עיוננו עלתה השאלה, כיצד זה עלה בידי מגורשי ספרד ופורטוגאל לכולל למורשתם ולערכיהם חברה יהודית ומורשתה בארצות האימפריה העות'מאנית בפרק זמן קצר ביחס. דומה, שלאור דיוננו רשאים אנו לומר, שכמה וכמה גורמים היו לתהליכים ולתופעות אלו: (א) השינוי המרכזי מבחינה אינטלקטואלית-חברתית, שחל בחברה היהודית בארצות האימפריה לאחר גרוש ספרד, הוא השינוי בהיקפה של שכבת המשכילים — מזה, ובתסיסה האינטלקטואלית שהקיפה שכבות רחבות אלה — מזה. הסיבות לשתי התופעות נעוצות בחלקן במורשת הספרדית (גורמי חינוך, אירגון, תמיכה כספית וכדומה) ובחלקן הן תולדת התקופה המשתנה (המצאת הדפוס ותפוצת הספרים; בואם וריכוזם של אישים שונים מאסכולות ומרכזים שונים וישיבתם יחד — כגורם מפרה; ריכוזם של קיבוצים יהודיים גדולים מאד במרכזים עירוניים).

(ב) רמתן העיונית של שכבות משכילות אלה הושפעה בלי ספק מתודעתם העצמית של מגורשי ספרד ופורטוגאל ומיחסם לנכסי הרוח של אבותיהם. גולים אלה נשאו עמם לארצות גלותם לא רק את ספריהם ואת כתבי-היד שלהם, אלא גם את האווירה האינטלקטואלית ששררה במקומות מושבותיהם הקודמים. אווירה זו יש בה מן המעורר, המפרה, יוצר האתגר וההישגי, אך יש בה גם מן הקנטרני, צרה-העין והמדכא את כוח היצירה.

(ג) כיוון שידועים אנו, שבין הרומאניזטים באימפריה ובפרט באיסטנבול מצויים היו חכמים גדולים ומפורסמים, שאינם נופלים ברמתם האינטלקטואלית וכידועותיהם מן

עומק, מתרי טעמי. חדא — כי אחר שנגה אור התורה נקל להשיג בדרך חקיר' מה שלא היתה תורה בזמן אברהם, ועוד שהדבר' כבר נחקרו מהראשונים והכל עכשיו כשלחן ערוך ומשל הענק ידוע...⁸⁴ השווה תשובת ר' משה בר' יצחק ן' חביב בתוך שו"ת מעיל שמואל לר' חיים שמואל פלורינטיין, שאלוניקי ת"פ, דף כד, א': '... דצריך שיהיה מחדש תורה כי אין מדרש בלא חידוש והנכנס ויוצא ולא הוציא דבר מדבר ולא הבין דבר מדבר מה לנו ולצרתו... כי רוב שנים לא יודיעו חכמה אכן רוח היא באנוש, דטבא חדא פלפלתא חריפתא ממלא צנא דקרי ותני ואינו מחדש חדשים וידו מלא בקסת הסופר'.

החכמים הספרדים, אין לחפש את ההבדל בין קיבוצים אלה ברמת טובי משכיליהן וחכמיהן, אלא במספרם של אלה מכאן ואלה מכאן; בהיקפה של השכבה האינטלקטואלית מכאן ומכאן; ובהפרש העצום בגודלן של שתי אוכלוסיות יהודיות אלה בכללותן.

(ד) דומיננטיות 'ספרדית' זו לא היתה מקבלת צורה מעין זו לולא התודעה העצמית המפותחת של יוצאי קשטיליה, ארגון, קטלוגיה, נברה ופורטוגאל. גולים אלה הגיעו לארצות מושבם חדורי תחושה של שליחות לעשות למען חידוש התרבות והמסורת היהודיות, שנעקרו מארץ אבותיהם. החשש מהיעלמה – מחד גיסא, והאמונה הבלתי מעורערת בחשיבותה ובעליונותה – מאידך גיסא, היו גורמים מרכזיים במוטיבציה שלהם ובדחפים לכתוב ולהדפיס, לשם שימורה והחייתתה. חכמים ופשוטי עם חשו, שאין טעם לקורבן שהקריבו בעזיבת חצי האי-האיברי, בסיכונים שסיכנו את נפשם ובהפסד הממון שבא עליהם, אם אותה מורשת ואמונה שבשמה פעלו, תאבד מן העולם, או אפילו תתמסמס בתוך גוונים אחרים. אם נוסיף לזה את תחושת העליונות התרבותית שחשו, בין אם היה לה יסוד אוֹבִיִּיקְטִיבִי ובין אם לאו, הרי לפנינו גורמים רבי עוצמה של דינמיקה חברתית ודתית, שהביאו לדומיננטיות הספרדית, שענייניה עוד צריכים לחקירה.⁸⁵

(ה) גורם נכבד אחר, שהביא להחלשתן של הקהילות הרומאניות ולעימעום מסורתן, הוא הגליית רוב בניהן מרחבי האימפריה לאיסטנבול, לאחר כיבושה של קונסטנטינופול ויישובה מחדש על-ידי העות'מאנים. הגלייה זו הביאה לכך, שהמהגרים בני חצי-האי-האיברי, כמוהם כאחיהם יוצאי ארצות אחרות, מצאו את רוב מרכזי האוכלוסייה בבלקאנים ובאנטוליה מרוקנים מיהודים, בהגיעם אל האימפריה בסוף המאה החמש-עשרה ולאחריה. ממילא לא נתקלו בהתנגדות ובמאבק ממשי מצד האוכלוסייה המקומית, אלא באיסטנבול, אדריאנופול ומקומות אחרים, שבהם נותרו קהילות רומאניות פועילות.⁸⁶

דומני, שתוצאת זימנם של יסודות אלה עם התישבות נרחבת במרכזי אוכלוסין יהודיים גדולים מאוד (במושגי אותן מאות שנים)⁸⁷ היתה יצירה ולימודים תורניים ועיוניים, שעלו על אלה שידעו אבותיהם בספרד ובפורטוגאל במאה החמש-עשרה.

פרשת שקיעתה של מורשת זו והשינויים שחלו בה מראשית המאה השבע-עשרה ואילך, דורשים עיון נפרד, שתוצאות נכבדות לו להבנת מורשתה הרוחנית של יהדות גולי ספרד וצאצאיה.

⁸⁵ על יסודות אלה ואחרים, חשובים לא פחות, עתיד אני לעמוד, על-פי ראיות מן הכתובים, במקום אחר.

⁸⁶ על סוגיה זו ראה בעבודתי לשם קבלת ד"ר (לעיל, הערה 4), עמ' 65 ואילך; נספחים, שם, עמ' יג ואילך. כן הקדשתי לה מחקר נפרד על יסוד המקורות הנדונים שם ומקורות חדשים שנתגלו מאז, והנא עתיד להיפס בקרוב אי"ה. וראה גם מאמרי: "הרבות הראשית" באמפריה העות'מאנית במאות הט"ו והט"ז, ציון מט (תשמ"ד), עמ' 225–263.

⁸⁷ באיסטנבול ובשאלוניקי יושבים עשרות אלפי יהודים במחצית המאה השש-עשרה. על שאלוניקי ראה בעבודתי לשם קבלת תואר דוקטור (ראה לעיל, הערה 4), עמ' 168–170; ואילו על איסטנבול, ראה ערך

H. Inalcik, *Istanbul, Encyclopaedia of Islam*², IV, p. 243, שנכתב בידי